

OSMANLI YEZİDİLERİNİN GÜNEY KAFKASYA'YA GÖÇÜ (TARİHSEL SÜREÇTE GÜRCİSTAN VE ERMENİSTAN YEZİDİLERİ / EZİDİLERİ)

Metin BOZAN

Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı
metinbozan@hotmail.com, metin.bozan@dicle.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-9173-2228>

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Makale Geliş Tarihi: 7 Nisan 2024 **Accepted / Kabul Tarihi:** 22 Mayıs 2024

DOI: 10.26791/sarkiat.1466484

Osmanlı Yezidilerinin Güney Kafkasya'ya Göçü (Tarihsel Süreçte Gürcistan ve Ermenistan Yezidileri / Ezidileri)

Öz

Yezidiler / Ezidiler, isimleri, kökenleri ve inançları etrafında yoğun tartışmaların yaşandığı batini dini bir yapılanmanın mensuplarıdır. Adem'e secde etmeyen meleğin (Melek Tavus), Tanrının faal ve icracı yardımcısı olduğuna inanmaları, Yezidiler'in çevrelerinde "şeytana tapanlar" olarak tanınmasına sebep olmuştur. Bu durum Yezidiler'in itikadı bozuk taife olarak ilan edilmelerine ve çevreleriyle sürekli gerilim içerisinde bulunmalarına yol açmıştır. Ayrıca kimi zaman merkezi ve yerel yönetimlerle itaat-isyan ikileminde gerilimler yaşamışlardır. 19. Yüzyıl Osmanlı modernleşmesi döneminde geleneksel askerlik yöntemlerinden zorunlu askerliğe geçiş Yezidiler'i de etkilemiştir. Öte yandan aynı yüzyılın başlarında Rusların Doğu Anadolu'yu kontrolleri altına aldıkları dönemden itibaren Osmanlı'ya karşı Ruslarla iş birliğine gitmişlerdir. I. Dünya savaşı ve sonrasında da Ermeniler'e destek vermişlerdir. Söz konusu ithamlar, gerilimler ve iş birlikleri nedeniyle Osmanlı ve diğer Kürtlerle araları açılmış; bu nedenle Osmanlı hakimiyetindeki bölgelerden göç etmek zorunda kalmışlardır. Bu bağlamda 19. Yüzyılın ilk yarısında bazı Yezidi aşiretler, Rusların işgal ettiği Kars ve çevresindeki bölgelere sığınmışlardır. Ekim 1917 ihtilalinden sonra Rusların bölgeden ayrılmaları üzerine iş birliği yaptıkları diğer bir kesim olan Ermeniler'le birlikte Revan (Erivan) ve çevresine çekilmişlerdir. Az bir kısmıysa Tiflis ve çevresine intikal etmişlerdir. Çalışmada Yezidiler'in göç etme nedenleri, nerelerden göç ettikleri, yerleştikleri yerler ve sözkonu dönemdeki nüfusları hakkında bilgi verilecek; SSCB dönemi ve dağılmasından sonraki durumları ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Yezidiler / Ezidiler, Yezidilik, Göç, Gürcistan, Ermenistan, Güney Kafkasya

The Migration of Ottoman Yazidis to South Caucasus (Yazidis / Ezidis of Georgia and Armenia in The Historical Process)

Abstract

Yazidis / Ezidis are the members of a batini religious structure which intense debates occur around their names, origins and beliefs. Their belief that the angel (Malak Tawus) who did not prostrate to Adam was God's active and executive deputy, caused Yazidis to be known as "devil worshipers" around them. This situation lay behind the Yazidis to be declared as a disbelieving community and to be in constant tension with their environment. In the 19th century, Ottoman modernization period, the transition from traditional military methods to compulsory military service also affected the Yazidis. On the other hand, at the beginning of the same century, they cooperated with the Russians against the Ottoman Empire from the time when the Russians took Eastern Anatolia under their control. They supported the Armenians during World War I and right after. For this reason, they had to migrate from the regions under Ottoman rule. In the study, the information will be given about the reasons for Yazidis' migration to Transcaucasia, where they migrated from, the places they settled and their population in that period. The Union of Soviet Socialist Republics and their situations in the period after its dissolution will be discussed

Keywords: Yazidis/Ezidis, Yezidism Migration, Georgia, Armenia, South Caucasus

1. XIX. Yüzyıl Öncesi Yezidiliğe / Ezidiliğe Genel Bir bakış

Yezidiliğin / Ezidiliğin inanç ve ritüelleri tetkik edildiğinde Zerdüştlük, Gnostisizm, Hinduizm ve kısmen Hıristiyanlığın yanı sıra İslam'ın özellikle de sufizmin güçlü izlerini görmek mümkündür. Bu yönüyle aynı coğrafyada mevcut diğer senkretik batini dini yapılanmalarla paralellikler göstermektedirler.¹ Ancak kendilerine özgü inanış ve semboller de söz konusudur. Yezidiliğe özgü inanışların başında (yanlış anlaşılacak veya çarpıtılarak şeytana tapma ile itham edilmelerine sebep olan) Melek Tavus inancı ve ona yüklenen anlamlar gelmektedir.²

Yezidiler, her ne kadar inançsal kökenlerini Hz. Adem'e kadar götürüyorlarsa da onların klasik kaynaklarda tespit edilebilen en eski tarihleri 'Adî b. Müsafir'e (ö. 555/1160) kadar gidebilmektedir. Anayurtları da 'Adî b. Müsafir'in türbesinin bulunduğu Laleş'tir.³ Şeyh 'Adî b. Müsafir'in ününün yayılması ile birlikte müridleri çoğalmış ve süreç içerisinde Makû'den Haleb'e kadar geniş bir alanda müntesipleri oluşmuştur.⁴ Bu bağlamda, Hakkari dağ silsilesine paralel olarak günümüz Van ile Urmiye gölü arasında kalan bölgelere de yayılmışlardır.⁵

Yezidiler'in tarihsel seyri incelendiğinde buldukları coğrafyalarda mevcut yönetimler ve yaşayan halklarla çeşitli gerilimler yaşadıkları görülmektedir. Bunlardan bazıları dini ve kültürel iken bazıları ise sosyal, ekonomik ve politik faktörlerden kaynaklanmıştır. Bu gerilim ve çatışmaların tarihi çok erken dönemlere kadar gitmektedir. Nitekim Erbilli bir alimin Şeyh 'Adî b. Müsafir'in müridleri aleyhine verdiği bir fetva daha sonraları 627/1229 tarihinde söz konusu alimin kabrinin tahrip edilmesiyle sonuçlanan çatışmalara yol açmıştır.⁶ Yine o dönemlerde tarikatın üçüncü halifesi Şeyh Hasan'ın etkin siyasi faaliyetlerinin Moğolların Musul valisi tarafından tehdit olarak algılanması üzerine Şeyh Hasan 644/1246 yılında idam edilmiştir.⁷ Bu idam aynı zamanda beraberinde ilk ciddi göçü de getirmiş; Şeyh Hasan'ın oğlu Şerafuddin ailesinin önemli bir kısmını da alıp ana yurdunu terk ederek Suriye taraflarına intikal etmiştir.⁸ Daha sonraki dönemlerde de Yezidiler, gerek inançları gerekse siyasi ya da ekonomik nedenlerle çeşitli gerilimler yaşayacak; Karakoyun, Akkoyun, Safeviler ve Osmanlılarla kimi zaman itaat kimi zaman da isyan şeklinde münasebetleri olacaktır.⁹ Öte yandan yaşadıkları coğrafyadaki yerel beylikler ve aşiretlerle münasebetlerinde de tetikte olmak durumunda kalacaklardır. Bu durum onların kimi zaman uzlaşmasına kimi zaman savaşmasına kimi zaman da göç etmelerine neden olmuştur. 19. Yüzyıl boyunca süren ve I. Dünya savaşı sonrasında yoğunlaşarak doruk noktaya ulaşan Güney Kafkasya'ya intikal de bu göçlerden birisidir.

2. Yezidiler'in / Ezidiler'in Osmanlı Coğrafyasından Güney Kafkasya'ya Göç Etme Nedenleri

Yezidilerin diğer topluluk ve aşiretler gibi çok erken dönemlerden itibaren Güney Kafkasya ile temasa geçtikleri ya da buraya intikal ettikleri düşünülmektedir. Bu bağlamda Tiflis'le ticari ilişki kuran Yezidiler'den söz edilmektedir.¹⁰ Yine yerleşme amacıyla Tiflis, Revan, Karabağ ile Sürmeli çukurunun¹¹ doğu tarafında bulunan yerlere yerleşen

1 *Bu makale 2 Haziran 2022 tarihinde, INCSOS VII Karabağ Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresinde sunulan "Güney Kafkasya Yezidiler'i" adlı bildiri metninin genişletilmiş hâlidir.

İnançları ile ilişkili bkz. Metin Bozan, "XVI. Asırda Yezidiler'in Dinî Statüsü Hakkındaki Tartışmalara Dair İki Belge: Mevlânâ Sâlih el-Kürdî'nin Bir Fetvası ile Mevlânâ Muhammed Berkal'î'nin Ta'liki", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 12/2 (2020), 224-253.

2 Yezidiler senkretic doğası gereği sufizm, gulat şia, İslam öncesi inançlar, Gnostisizm vb. dini yapıardan unsurlar alması ile ilgili krş. Victoria Arakelova, "Ethno-Religious Communities: To The Problem of Identity Markers", *Iran and Caucasus* 14 (2010), 3.

3 Laleş, Musul'un 50 km. kuzeyinde Hakkari dağ silsileleri içerisinde bulunmaktadır.

4 *Adî b. Musafir*'in hayatı için bkz. Metin Bozan, *Şeyh Adî b. Musafir, Hayatı, Menkabevi Yönü ve Yezidi İnançındaki Yeri*, 1. Bs. (İstanbul: Nubihar, 2012).

5 Krş. Roger Lescot, *Yezidiler Din Tarih ve Toplumsal Hayat Cebel Sincar ve Suriye Yezidileri*, çev. Ayşe Meral (İstanbul: Avesta, 2001), 115-117.

6 Bkz. Mübarek b. Ahmed b. Mübarek el-Lahmi İbnu'l-Müstevfî (637/1239), *Târihu Erbil*, thk. Sakkâr Sami B. Hammâs (Bağdat: el-Mektebetü'l-Vataniyye, 1980), 1/117.

7 Bkz. Muhammed b. Şâkir Kütübî, *Fevâtü'l-vefeyât*, thk. İhsân Abbâs (Beirut: Dâru Sâdir, 1973), 13/335.

Yuhannâ Mâr Grigorius Abû'l-Farac (ö. 685/1286), *Târih*, çev. Ömer Rıza Doğrul (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987), 2/563. Ayrıca bkz. es-Siddik Demlûcî, *el-Yezîdiyye* (Musul, 1949), 144.

8 Bkz. Abû'l-Farac (ö. 685/1286), *Târih*, 144.

9 Bkz. Şerefeddin b. Şemseddin Bidlisî Şeref Hân (1012/1603), *Şerefnâme* (İstanbul: Avesta, 2007), 209, 293, 355, 368-369.

10 Bkz. Svodka (Bilanço) No 23-24, 1912-:7'den Pîr Dîma, *Êzdiyên Serhedê Sedsala XIX Destpêka Sedsala XX*, çev. Ezizê Cewo (İstanbul: Weşanxanaya Do, 2011), 116.

11 Refik Turan'ın verdiği bilgilere göre Sürmeli, büyük bölümü kuzeyde bugünkü Ermenistan sınırları içerisinde kalan ve Kuzeyde Alagöz

konar göçer Yezidi ve Müslüman Kürt aşiretler olduğu nakledilmektedir.¹² Ancak 19. Yüzyıl boyunca kahir ekseriyeti Osmanlı sınırları içerisinde, az bir kısmıysa İran topraklarında yaşayan Yezidiler'in dikkate değer göçü, Rusların Doğu Anadolu'yu da kapsayacak şekilde Güney Kafkasya (Transkafkasya)'ya inmesi¹³ ve başta Revan (Erivan)¹⁴ Hanlığı olmak üzere Güney Kafkasya'daki hanlıkları ele geçirmesiyle oldu.¹⁵

Kuşkusuz Yezidiler'in günümüz Ermenistan ve Gürcistan topraklarına yerleşmeleriyle sonuçlanan Güney Kafkasya'ya göç etmelerinin arka planında bazı etkenler sözkonusudur. Bunları dini baskılar, otorite boşluğu, zorunlu askerlik meselesi ile Yezidiler'in Ruslar ve daha sonraları Ermenilerle siyasi ve askeri alanlarda iş birlikleri olarak sıralamak mümkündür.¹⁶

2.1. Dini Baskılar: Tanımlanamayan Dini Statü ve İslama Döndürme Faaliyetleri

Yezidiler'de / Ezidiler'de kendilerine yönelik tehdit algısına yol açan ve kimi zaman göç etmelerine sebep olan başlıca etkenlerden birisi yaşadıkları coğrafyalardaki dini statüleridir. Dini statülerine dair ilk yargılamalar ve aleyhlerinde verilen fetvalar 13. Asra kadar gitmektedir. 15. Asırdan itibaren Yezidiler, 'Adı b. Müsafır'ı tanılaştırmakla suçlanmışlardır. Daha sonraki dönemlerde ise şeytana tapma ile itham edilmişlerdir. Söz konusu inanışlarından dolayı aleyhlerinde verilen *mürted* (dinden çıkarlar) olduklarına dair fetvalar, çevrelerinde onlara karşı uygulanan şiddetin dozunu arttırmıştır.¹⁷

Osmanlılar, bölgeyi hakimiyetleri altına aldıklarında orada bulunan Yezidiler'e karşı tutumları, konjonktüre uygun değişiklikler arz etmiştir. Nitekim ilk başlarda Osmanlı hükümdarları tarafından kendilerine Kilis ve Erbil beylikleri teslim edilmiştir.¹⁸ Yine IV. Murat dönemi Bağdat seferi (1638) örneğinde olduğu gibi kendileri zaman zaman Osmanlı ordusuna katılmışlardır.¹⁹ Ancak genel anlamda 19. yüzyıla kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda büyük oranda devletin siyasi ve idari nüfuzunun dışında kalan tebaa olarak yaşamışlardır.²⁰ Dini açıdan ise Osmanlı onları ne tam müslüman olarak görmüş ne de Hıristiyanlar ve Yahudiler gibi bir statü vermiştir.²¹ Dolayısıyla Yezidiler, Müslüman millete (cemaat) üyelikten tam anlamıyla istifade edememişlerdir. Öte yandan Müslüman egemenliği altında yaşayan

Dağı (4094 m) ve Kuzeydoğuda Büyük Akdağ'a (3570 m) kadar uzanan alanı kapsayan Surmalu Çukuru olarak adlandırılan ova üzerinde yer almaktadır. Surmalu Çukuru güneyden de bugün Ağrı ili ve İran ile arasındaki sınırı da belirleyen Durak Dağı (2811 m), Zor Dağı (3196 m), Pamuk Dağı (2639 m) Büyük Ağrı Dağı (5137 m) ve Küçük Ağrı Dağı (3896 m) ile çevrilidir. Dağların oluşturduğu bu hat yüzyıllar boyunca önce Osmanlı-İran, daha sonra da Osmanlı-Rus sınırını da oluşturmuştur. Alpaslan Ceylan söz konusu geniş ovanın Türkiye'de kalan kısmının "İğdir Ovası", Ermenistan'da kalan kısmının ise "Revan Ovası" olarak adlandırıldığını söylemektedir. Bkz. Refik Turan, "V. Devitskiy'in 'Erivan Vilayeti ve Kars Bölgesi Tatil Seyahati' Başlıklı Gezi Notlarında 19. Yüzyılın Sonlarında İğdir ve Çevresinin Etnik ve Sosyal Durumu", *Akademik Bakış Dergisi* 65 (2018), 55. Alpaslan Ceylan - Gökhan Kalmış, "Sürekli Çukuru'nda Önemli Bir Merkez; Suveren Kalesi ve Yerleşmeleri", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 24 (2019), 620.

12 Bkz. John S. Guest, *Yezidilerin Tarihi*, çev. İbrahim Bingöl (İstanbul: Avesta, 2001), 332. Keremê Anqosî, "The Yezidi Kurd's Tribes & Clans of South Caucasus", çev. Eziz Bawermend, *The International Journal of Kurdi Studies* 19/1-2 (2005), 58. Metin Bozan, "Güney Kafkasya Yezidiler'i", *The 7th INCSOS International Congress of Social Sciences Tam Metin Kitabı*, ed. Mehmet Dursun Erdem (Elazığ: Asos Yayınları, 2022), 64 vd.

13 Bkz. Turan, "V. Devitskiy'in 'Erivan Vilayeti ve Kars Bölgesi Tatil Seyahati' Başlıklı Gezi Notlarında 19. Yüzyılın Sonlarında İğdir ve Çevresinin Etnik ve Sosyal Durumu", 56. Murteza Hasanoğlu - Nesrin Süleymanlı, "Ermenistan Devleti'nin Oluşum Sürecinde Güney Kafkasya'da Nüfuz Mücadelesi ve Azerbaycan", *Avrasya İncelemeleri Dergisi* 2/2 (2013), 292-293.

14 Bkz. Hasanoğlu - Süleymanlı, "Ermenistan Devleti'nin Oluşum Sürecinde Güney Kafkasya'da Nüfuz Mücadelesi ve Azerbaycan", 290. Okan Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 36 (2008), 188 vd.

15 Bkz. Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", 188 vd.

16 Bkz. Bozan, "Güney Kafkasya Yezidiler'i", 64 vd.

17 Aleyhlerine verilen fetvalara Şeyh Sâlih (ö. 627/1229 öncesi), Ebû Hâmid Muhammed b. Yunus (XIII. Yy.), Ebû Firâs (658/1259-1260), Ali Efendi (XVII. yy.), Molla Salih el-Kürdi, Rebetki (Rubteki/Rabteki?), Hayyâtzade (VXII. yy.) ve Molla Yâsin el-'Umerî (XVIII. yy?)'nin fetvaları örnek olarak verilebilir. Bkz. Bozan, "XVI. Asırda Yezidiler'in Dinî Statüsü Hakkındaki Tartışmalara Dair İki Belge: Mevlânâ Sâlih el-Kürdi'nin Bir Fetvası ile Mevlânâ Muhammed Berkalî'nin Ta'liki", 228 vd.

18 Bkz. Şeref Hân (1012/1603), *Şerefnâme*, 209, 355, 368-369.

19 IV. Murat'ın Bağdat kuşatmasına katılan Dasnili Yezidiler ve komutanları için bkz. Mustafa Efendi Naima, *Naima Tarihi*, çev. Zuhuri Danışman (İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi, 1969), 5/2130. Değerlendirmeler için bkz. Guest, *Yezidilerin Tarihi*, 93.

20 Krş. Edip Gölbaşı, "Heretik aşiretler ve II. Abdülhamid rejimi: Zorunlu askerlik meselesi ve ihtida siyaseti odağında Yezidiler ve Osmanlı idaresi", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 9 (2009), 103.

21 Nitekim gayrı-müslimlerden istenen *cizye-i şeriyeye* Yezidiler'den talep edilmemiştir. Bu hususuta bkz. İlber Ortaylı, "19. Yüzyıl'da Heterodoks Dini Gruplar ve Osmanlı İdaresi", *İlam Araştırma Dergisi* 1/1 (1996), 64. Değerlendirmeler için bkz. Güneş Murat Tezcür vd., "Survival, Coexistence, and Autonomy: Yezidi Political Identity after Genocide", *Kurds and Yezidis in the Middle East* (London: Bloomsbury Publishing, 2022), 2.

gayr-ı müslimlere (zimmi) tanınan haklardan da yararlanamamışlardır.²² Bu bağlamda Osmanlı'da Yezidilerin dini statüsü belirsizlikler barındırmıştır.²³

Klasik kaynaklar tetkik edildiğinde irtidat ettiklerine (dinden çıktıklarına) inanılan Yezidiler'in İslam'a dönme/döndürülme faaliyetlerinin bir süreklilik arz ettiği görülmektedir. Nitekim Bitlis Kürt Bey'i Şeref Han'ın (ö. 1597) telif ettiği *Şerefname*'de Mahmudi, Dünbeli ve Sipkan gibi önde gelen Yezidi aşiretlerinin pek çok mensubunun İslamiyete dönmesine değinilmektedir.²⁴ Bu faaliyetler kimi zaman gönüllü olarak kimi zaman ise cebren gerçekleştirilmiştir.²⁵

Osmanlı arşiv belgelerinde Muş, Diyarbakır, Midyat, Garzan örneklerinde olduğu gibi Yezidiler'in itikatlarını değiştirmeleri yaygın olarak *İhtida* kavramıyla ifade edilmiştir.²⁶ Ancak Musul ve çevresinde durum biraz farklıdır.²⁷ Bu coğrafyada Osmanlı yönetimi tarafından özellikle *tashih-i itikat* kavramının kullanılmasına ve bu faaliyetin icrasına büyük özen gösterilmiştir.²⁸ Bu kavramla aslında Yezidiler'in ayrı bir dinin mensubu kimseler olmadıkları *hak yoldan sapmış, itikadı bozuk taife* yani *heretik* Müslümanlar oldukları ve sahih İslam inancına döndürülmelerine vurgu yapılmak istenmiştir.²⁹ Osmanlı'nın öylesi bir çabanın içine girmesi ve bu kavramı kullanmaya özen göstermesinin arka planında Batılıların ve Rusya'nın³⁰ doğu vilayetlerinde casusluk³¹ ve misyonerlik faaliyetlerini yürütmelerinin³² ve bu bağlamda etnik ya da dini azınlıklara özel ilgi göstermelerinin etkisi olmalıdır.³³ Bu durum hadiseyi stratejik önemi haiz hale getirmiş ve Osmanlı da karşı strateji olarak İslam'a döndürme faaliyetlerine girişmiştir.³⁴ Bu bağlamda Yezidileri *nasihat* yoluyla *ihtida* ettirmeyi amaçlayan *Heyet-i Tefhimiye*; daha sonra da bu topluluğun ıslahını şiddet ve baskıyla gerçekleştirmeye çalışan *Fırka-i Islahiye* tesis edilmiştir.³⁵ Yetkililer Laleş'te bulunan Yezidiler'in

22 Bu husustaki bir kafa karışıklığı ile ilgili değerlendirmeler için bkz. Ekrem Akman, "İtaat, İtikat ve Askerlik Üçgeninde Osmanlı'da Devlet-Yezidi İlişkileri", *Hitit İlahiyat Dergisi* 20/1 (2021), 131.

23 Bkz. Ortaylı, "19. Yüzyıl'da Heterodoks Dini Gruplar ve Osmanlı İdaresi", 64.

24 Bkz. Şeref Hân (1012/1603), *Şerefnâme*, 368, 398, 401.

25 Bkz. Ortaylı, "19. Yüzyıl'da Heterodoks Dini Gruplar ve Osmanlı İdaresi", 64.

26 Osmanlı arşiv belgelerinde de *ihtida*nın yani Yezidiler'in itikatlarını değiştirmelerinin pek çok örneğine rastlamak mümkündür. Nitekim Muş, Diyarbakır, Midyat, Garzan'daki İslama döndürülme faaliyetleri için *ihtida* kavramı kullanılmıştır. Muş için bkz. BOA, İ.MVL., 286/11312, H. 03-01-1270, Midyat ve bazı köylerindeki için bkz. BOA, Y.A.HUS., 324/1, H. 14/10-1312, Bitlis Vilayeti, Siird Sancağı, Garzan Nahiyesi Batri köyü için bkz. BOA, A.}MKT.MHM, 495/21, H. 29-02-1305. Yine Kastamonu'ya sürülen Yezidi ümerasından Ali Paşa için de *ihtida* kavramı kullanılmıştır. BOA, BEO, 99/7384, H. 03-04-1370. Bu durumda *ihtida* kavramının (gayr-ı müslim statüsünde sayılmayan) dini statüsü belirsiz Yezidiler için pek çok bölgede yaygın olarak kullanıldığını söylemek mümkündür. Bkz. Ortaylı, "19. Yüzyıl'da Heterodoks Dini Gruplar ve Osmanlı İdaresi", 65.

27 Bu vesileyle Ortaylı'nın, "Yezidiler söz konusu olduğunda Osmanlı idarecilerinin *tashih-i akaid* terimini kullanmadıkları" yönündeki iddiasının oldukça tartışmalı olduğu söylenebilir. Bkz. Ortaylı, "19. Yüzyıl'da Heterodoks Dini Gruplar ve Osmanlı İdaresi", 65.

28 BOA, DH.MKT., 2012/117, H. 28-03-1310. İhtida başka bir dinden İslam'a girenler için de kullanılırken *tashih-i itikat* sadece inançtaki yanlışlıkların düzeltilmesi anlamına gelmektedir.

29 Bkz. Gölbaşı, "'Heretik' aşiretler ve II. Abdülhamid rejimi: Zorunlu askerlik meselesi ve ihtida siyaseti odağında Yezidiler ve Osmanlı idaresi", 90. "Yezidilerin bu sûretle fırka-i dâlle'den ihtida edip tashih-i itikat etmeleri hususunda bkz. BOA, DH.MKT., 2012/117, H. 28.03.1310. Bu hususta değerlendirmeler için bkz. Ufuk Gülsoy, "Sıradışı Bir Dini Topluluk: Osmanlı Yezidileri (XIX. ve XX. Yüzyıllar)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 3/7 (2002), 144.

30 Rusya Devleti'nin, Erzurum-Harput arasındaki Alevileri veyahut Erzurum-Van arasındaki Yezidi Kürtlerini Hıristiyanlaştırma faaliyetleri bkz. BOA, HR.SFR., 2/6, M. 05-07-1859.

31 Nitekim İngiltere ve diğer konsolosluk casuslarının Şeyhan'daki takibatları için bkz. BOA, Y.A.HUS., 269/45, H. 12-07-1310.

32 Mardin Amerikan ABCFM misyonunun, Sincar Dağı Yezidileri ve Siverek'te sonuçlar aldığına dair bilgiler için bkz. Oktay Bozan, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Mardin'de Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 12, 21 (2014), 36. Vi-ranşehir'de bulunan American Misyoner Cemiyeti'nin Yezidiler'i ailelerini Protestanlaştırma girişimleri için bkz. DH.EUM.THR., 5/29, H. 10-09-1327. Konsoloslukların İslam'a dönenlere/döndürülenlere dair problemlere müdahalesi endişesini konu alan belgeler söz konusudur. Bu hususta bkz. BOA, BEO, 86/6379, H. 13-03-1310.

33 Özel ilgi göstermelerine dair bir örnek olarak bkz. BOA, HR.MKT., 59/30, H. 24-07-1269. Kaiser'in naklettiğine göre Britanya Viskonsülü Matthews de benzer gerekçeleri söylemektedir. Buna göre misyonerler, mevcut ortamı fırsat bilerek Yezidiler'e yönelik faaliyetlere girişmiştir. Buna karşı bir tedbir olarak Osmanlı da misyonerlik faaliyetlerinin önüne geçmek için Yezidiler'in Müslüman olduğunu beyan etmiştir. Değerlendirmeler için bkz. Hilmar Kaiser, "Ezidi Aşiretleri ve Şehirli Elitler", çev. Erkan Ünal, *Mardin ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı Mardin Tebliğleri* (İstanbul: Hrant Dink Vakfı yayınları, 2013), 212-214.

34 İlgili arşiv belgeleri için bkz. Yurdaer Abca, *Yezidilik ve Osmanlı Yönetiminde Yezidiler* (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 75-78. Ayrıca bkz. Guest, *Yezidilerin Tarihi*, 107-108, 171. Söz konusu polikanın sadece Yezidiler'e değil diğer Kızıllaşlar, Nusayriler vb. uygulandığına dair bir değerlendirme için bkz. *Selim Deringil, The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876- 1909, I.B. Londra ve New York, Tauris, 1999 bölüm 3, s. 68-92'dan* Gölbaşı, "'Heretik' aşiretler ve II. Abdülhamid rejimi: Zorunlu askerlik meselesi ve ihtida siyaseti odağında Yezidiler ve Osmanlı idaresi", 90.

35 Bkz. Gölbaşı, "'Heretik' aşiretler ve II. Abdülhamid rejimi: Zorunlu askerlik meselesi ve ihtida siyaseti odağında Yezidiler ve Osmanlı idaresi", 90. 1892'de Musul'da bu faaliyetlerin boyutu pek çok Yezidi'nin öldürülmesine, Laleş'teki kutsal mekanlarının medreseye dö-

kutsal mekanını medreseye tahvil etmiş, kutsal dini eşyalarına el koymuş, Yezidi köylerinde camiler inşa etmişlerdir. Yezidi toplumunun ileri gelenlerini de sahih İslam'a dönmeye zorlamışlardır.³⁶ Ancak daha sonraları Osman Nuri Paşa ve Süleyman Nazif valilikleri döneminde bu politikadan vazgeçilmiş; 1914'te vakıf ve arazilerin tasarruf hakkı Yezidiler'e geri verilmiştir.³⁷

Ihtida siyasetine maruz kalan Yezidiler'in bir kısmının itikatlarını terkedip İslam'a dönmelerine karşın diğer bir kısmının Osmanlı idaresine ciddi itirazlarda bulduklarına şahit olmaktayız.³⁸ Bu bağlamda bir kısım Yezidi'nin Yezidi kimliklerini terketmedikleri; tezkire (nüfus cüzdanı)³⁹ ve pasaportlarına Yezidi ifadesinin yazılmasını özellikle talep ettiklerine dair kayıtlar mevcuttur.⁴⁰ Söz konusu gerilimler ve sürtüşmeler altında bulunan bazı Yezidiler'in ise Rusların hakimiyeti altındaki bölgelere kaçtıkları görülmektedir. Nitekim Yezidi araştırmacı Askerê Boyik, dedelerinin göç sebepleri arasında Yezidiler'in müslümanlaştırılmaya çalışmalarını da zikretmektedir.⁴¹ Bir diğer eserinde de Osmanlı ve Farsların olduğu yerlerde dini azınlıklara baskı yapıldığı oysa Hıristiyan olan Rusların hakimiyetlerindeki bölgelerde böyle bir sorunun olmadığı tespitini yapmaktadır.⁴²

2.2. Otorite Boşluğu ve Asayiş Problemleri

Osmanlı devletinin gerileme döneminden itibaren özellikle merkezden uzak bölgelerde otorite boşluğu oluşmuş; bunu fırsat bilen kimi mahalli yetkililer ya da güçler keyfi tasarruflarda bulunmuşlardır.⁴³ Bu durum pek çok sorunun yanı sıra asayişin de bozulmasına yol açmıştır. Söz konusu ortamda aşiretler arasında karşılıklı saldırılar ve yağmalamalar vuku bulmuştur.⁴⁴ Bu bağlamda Osmanlı arşiv belgelerinde diğer Kürt aşiretlerle Yezidi aşiretlerin karşılıklı saldırıları ve yağmalamalarına dair kayıtlar da mevcuttur.⁴⁵ Öte yandan Yezidiler'in bazı Kürt beyleriyle gerilimler yaşadığına dair nakiller de söz konusudur. Bu çerçevede 18. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Kürt beyleri ile Yezidi Kürt aşiretleri arasındaki münasebetler genelde olumlu bir seyir izlememiştir.⁴⁶ Öte yandan otorite boşluğundan yararlanan diğer kimi aşiretler gibi bazı Yezidi aşiretleri'nin de Osmanlı'ya itaat hususunda pek de istekli oldukları söylenemez. Nitekim arşiv belgeleri ve kaynaklarda bazı Yezidi aşiretlerin merkezi otoriteye tabi olmaktan kaçındığı, siyasi ve askeri nüfuzunun dışında yaşamayı tercih ettiği bildirilmekte; zaman zaman kervanları soyma⁴⁷ gibi asayiş problemlerine sebep oldukları nakledilmektedir. Yezidi aşiretlerin saldırı ve talanlarının ihbarı üzerine kendilerine askeri sevkiyat yapıldığı⁴⁸ ya da başta Sincar bölgesi olmak üzere Yezidiler'e karşı kervanların korunma tedbirlerinin artırıldığı bildirilmektedir.⁴⁹

Yezidiler'in asayişe konu olan hadiselerle katılmanın ötesinde bizzat kendilerinin başlattığı ya da aktif olarak

nüştürülmesine ve kutsal dini eşyalara el konulmasına, Yezidi köylerinde camiler inşa edilmesine, toplumun ileri gelenlerinin zorla din değiştirilmesine kadar vardırılmıştır. Krş. Abca, *Yezidilik ve Osmanlı Yönetiminde Yezidiler*, 83-84. Tezcür vd., "Survival, Coexistence, and Autonomy: Yezidi Political Identity after Genocide", 2. Ancak daha sonraları bu politikadan vazgeçilerek kutsal mekanları tekrar kendilerine iade edilecektir. Bkz. Gülsoy, "Sıradışı Bir Dinî Topluluk: Osmanlı Yezidileri (XIX. ve XX. Yüzyıllar)", 161-162.

36 Deringil, Selim. *The well-protected domains: ideology and the legitimation of power in the Ottoman Empire, 1876-1909*. London: I.B.Tauris, 1999, 71 den Tezcür vd., "Survival, Coexistence, and Autonomy: Yezidi Political Identity after Genocide", 2.

37 Bkz. Gülsoy, "Sıradışı Bir Dinî Topluluk: Osmanlı Yezidileri (XIX. ve XX. Yüzyıllar)", 159-162.

38 Bkz. Gölbaşı, "'Heretik' aşiretler ve II. Abdülhamid rejimi: Zorunlu askerlik meselesi ve ihtida siyaseti odağında Yezidiler ve Osmanlı idaresi", 90.

39 Tezkirlerine "İslam" yazılmasına itirazları ve mezhep hanesine "Yezidi" yazılması taleplerine dair belge ve yazışmalar için bkz. BOA, DH.MKT., 2818/75, H. 29-04-1327; Tezkirelerine İslam yazılmasına dair talimat için bkz. BOA, BEO, 2884/216234, h. 13-06-1324.

40 Musul'da pasaportlarına Yezidi olarak not düşülmesi talebi ile ilgili bkz. BOA, DH.MKT., 2825/9, H. 07-05-1327.

41 Bkz. Askerê Boyik, *Bi Kurtayî Dîrokâ Êzdiyên Ermenistanê* (Diyarbakır: J&J Yayınları, 2016), 19.

42 Bkz. Askerê Boyik, *Êzdi û Bâweriyâ Wan* (Van: Sıtav Yayınları, 2021), 318.

43 Bkz. Bozan, "Güney Kafkasya Yezidiler'i", 66.

44 Bayezid, Diyadin, Eleşkird ve Şelve sancakbeyleri arasında dönem dönem büyük çatışmalar meydana gelmekteydi. Bu çatışmalara kimi Yezidi aşiretlerinde katılmasıyla ilgili Bkz. Hakan Kaya, "18. Yüzyılda Erzurum Eyaleti'nde Yerel Siyaset ve Yezidi Aşiretlerin Rollerini", *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 13/3 (2021), 974.

45 BOA, DH.TMIK.M., 184/53, H. 13-08-1322; BOA, BEO, 1299/97413, H. 13-12-1316. Rus-İran savaşı öncesinde 1828 Hesenî aşiretleri ile Heyderan aşiretleri arasındaki çatışma için bkz. Bkz. Boyik, *Bi Kurtayî Dîrokâ Êzdiyên Ermenistanê*, 31-32.

46 İlgili arşiv belgeleri ve değerlendirmeler için bkz. Kaya, "18. Yüzyılda Erzurum Eyaleti'nde Yerel Siyaset ve Yezidi Aşiretlerin Rollerini", 973-984.

47 Söz gelimi Tournefort adlı seyyah Erzurum Eyaleti'nde bulunan Yezidi aşiretlerin kervan soygunlarından bahsetmektedir. Ayrıca Yezidiler'in karıştığı bazı kervan soygunları için bkz. Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, ed. Stefanos Yeramıs, çev. Teoman Tunçdoğan (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013), 2/134.

48 Detaylar için bkz. Kaya, "18. Yüzyılda Erzurum Eyaleti'nde Yerel Siyaset ve Yezidi Aşiretlerin Rollerini", 979.

49 Bkz. Tezcür vd., "Survival, Coexistence, and Autonomy: Yezidi Political Identity after Genocide", 2.

destek verdikleri isyanlar da söz konusu olmuştur.⁵⁰ Bu bağlamda 18. yüzyılın ilk yarısında Erzurum Eyaleti'ne bağlı sancaklarda meydana gelen isyanlarda Yezidi Roziki/Zorbey aşiretinin yer alması merkezi otoriteyi zor durumda bırakmıştır.⁵¹ Ayrıca Yezidiler'in Osmanlı'ya isyan eden veya azledilen yöneticilerin safında yer aldığı da bildirilmektedir.⁵² Yine başta Yezdanshir,⁵³ Şeyh Ubeydullah⁵⁴ ve Bedirhanilerden Hüseyin Bey⁵⁵ gibi bazı Kürt beylerinin isyanlarına katılmışlardır.⁵⁶ Yukarıda sayılan gerekçelerle Yezidiler'e karşı Askeri müdahaleler yapılmış ve onlara yönelik seferler düzenlenmiştir.⁵⁷

Yukarıda zikredilen hususlar çerçevesinde hem Osmanlı'nın onları itaat ettirme girişimleri hem de yerel dinamiklerden gelen tehditler bazı Yezidiler'i arayışlara yöneltmiştir. Bu durum kimi Yezidi aşiretlerin kendileri açısından daha güvende olabileceklerini düşündükleri Ruslar'ın kontrolündeki bölgelere göç etmelerine sebep olmuştur.⁵⁸

2.3. Zorunlu Askerlik Meselesi

19. Yüzyılda Osmanlı modenleşmesi, merkezi devlet otoritesinin imparatorluğun ücra köşelerine yansıtılmasını ve beraberinde tebaanın vatandaşlık statüsüne dönüştürülmesini getirmiştir. Bunun bir yansıması olarak geleneksel yöntemlerle orduya asker toplamaktan vazgeçilmiş; askerlik, vatandaşlık için zorunlu bir göreve dönüştürülmüştür.⁵⁹ Aslında bu şekilde yeniçeri ocağının lağvedilmesiyle ortaya çıkan boşluk da doldurulmaya çalışılmıştır.⁶⁰ Askerliğe dair yeni gelişmeler toplumun pek çok katmanı gibi Yezidiler'i de derinden etkilemiş; anayurtlarını terk etmelerinin özel sebeplerinden birisi olmuştur.

Yezidiler, o güne kadar defacto bir statüyle devletin etki alanından belirli bir derece uzak kalmayı becerebilmiş; askere alınma gibi bir durumla muhatap olmamışlardı. Zorunlu askerlik, kendileri için bir barınak/sığınak olmanın ötesinde bir şeyler ifade eden yurtlarından ayrılma anlamına gelmekteydi. Öte yandan ailelerini geride bırakmanın beraberinde getireceği ekonomik, sosyal ve çevresel rekabetlerden kaynaklanan güvenlik endişeleri vardı.⁶¹ Bunların da ötesinde askerlik ortamında dini görevlerini ifa edememe ve haram olan renkteki kıyafetleri giymek zorunda olma, Melek Tavus ile özdeşleştirilen varlığa lanet edilmesi vb. söz ve davranışlara maruz kalma gibi hususlar da söz konusuydu. Yezidiler, tüm bunları mazeret göstererek askerlikten muaf tutulmayı talep ettiler.⁶² Şayet askerlikten muaf tutulmasalar da "Haric-i mezhep" oldukları iddiasını gerekçe göstererek Yahudi ve Hıristiyan tebaa gibi Bedel-i Nakdi ödemeyi önerdiler. Ancak Osmanlı devleti, Yezidiler'in gayr-ı müslim statüsünde olmadıklarına vurgu yaparak bu taleplerini reddetmiştir.⁶³

50 Bkz. Lescot, *Yezidiler Din Tarih ve Toplumsal Hayat Cebel Sincar ve Suriye Yezidileri*, 112-114. Mehmet Nuri Şanda, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Yezidi Aşiretler", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 23/1 (2023), 196.

51 Değerlendirmeler için bkz. Kaya, "18. Yüzyılda Erzurum Eyaleti'nde Yerel Siyaset ve Yezidi Aşiretlerin Rollerini", 984.

52 Sancakbeyliğinden azledilen Osman Paşa'ya Yezidi aşiretlerin desteği için bkz. Kaya, "18. Yüzyılda Erzurum Eyaleti'nde Yerel Siyaset ve Yezidi Aşiretlerin Rollerini", 978.

53 1855 yılındaki Yezdanshir isyanına destek veren Yezidiler için bkz. P.İ. Avyarov (Averyanov ?), *Osmanlı-İran-Rus Savaşlarında Kürtler 1801-1900* (Ankara: Sipan Yayınları, 1995), 84.

54 Hakkari-Şemdinli yöresinde büyük nüfuz sahibi Şeyh Ubeydullah'ın isyan girişimi için bkz. Fatih Ünal, "Rusların Kürt Aşiretlerini Osmanlı Devleti'ne Karşı Kullanma Çabaları", *Karadeniz Araştırmaları* 5/17 (2008), 138.

55 Bedirhanilerin 1878 yılındaki isyanı ve Yezidiler'in desteği için bkz. Avyarov (Averyanov ?), *Osmanlı-İran-Rus Savaşlarında Kürtler 1801-1900*, 122.

56 Bkz. Kaya, "18. Yüzyılda Erzurum Eyaleti'nde Yerel Siyaset ve Yezidi Aşiretlerin Rollerini", 976-979.

57 Bkz. Pir Dima, *Êzdiyên Serhedê Sedsala XIX Destpêka Sedsala XX*, 74. 1715 yılında Van beylerbeyi Murtaza Paşa'nın Yezidi aşiretlerini tedibi için bkz. İbn-i Nuh, *Van Tarihi*, thk. Zeki Tekin (Van: Ahenk Yayınevi, 2003), 87 vd.

58 Bkz. Bozan, "Güney Kafkasya Yezidileri", 68.

59 Tezcür vd., "Survival, Coexistence, and Autonomy: Yezidi Political Identity after Genocide", 5. Zorunlu askerlik Fransız Devrimiyle ortaya çıkmış ve ardından Prusya'da uygulanmıştır. Bkz. Gölbaşı, "'Heretik' aşiretler ve II. Abdülhamid rejimi: Zorunlu askerlik meselesi ve ihtida siyaseti odağında Yezidiler ve Osmanlı idaresi", 93.

60 Bkz. Özgün Çağlar, "Ezidiler: Mezopotamya'nın dağılan tespih taneleri" (Erişim 24 Mayıs 2022).

61 Söz konusu endişeler sadece Yezidiler'de değildi; aksine oldukça yaygındı. Osmanlı tebaasının pek çok kesimi askerlik ortamının olumsuz koşulları nedeniyle oldukça isteksizdi. Bkz. Gölbaşı, "'Heretik' aşiretler ve II. Abdülhamid rejimi: Zorunlu askerlik meselesi ve ihtida siyaseti odağında Yezidiler ve Osmanlı idaresi", 92-93, 103.

62 Hatta bu nedenle neden askere gidemeyeceklerini içeren mektuplar yazmışlar; dini ve diğer gerekçelerini sıralamışlardır. Bunlar içerisinde kutsal mekanlarını belirli zamanlarda ziyaret etmelerinin gerekliliği, günlük ibadetlerini gizli yapmak zorunda oldukları, Melek Tavus'a lanet edilmesi, haram olan bazı söz, giyecek ve yiyecekler gibi hususlar yer almaktadır. Bkz. Muhammed Zuhrî b. Ahmed Efendi Hayyâtzâde, *Feridetu's-Seniyye fi Beyâni Akâid ve Ze'âimi Tâifeti'l-Yezidiyye* (Yazma Eserler Kataloğu, A 320 Koleksiyonu, 297. 4), 8b.

63 Bkz. Gülsoy, "Sıradışı Bir Dinî Topluluk: Osmanlı Yezidileri (XIX. ve XX. Yüzyıllar)", 138-139.

Bedel-i askerî, 1855'de cizyenin yerine ikame edilmiştir. Askerlik yapmayan Osmanlı gayr-ı müslimlerinin ödemekle mükellef oldukları bu

Yezidiler'in askere alınması girişiminin arka planında dini motivasyondan ziyade başta Irak bölgesi olmak üzere yurt topraklarını güvence altına alma endişesi yatıyordu.⁶⁴ Zira XVII. Yüzyılın sonlarından itibaren İngiltere, Fransa ve Rusya gibi devletler, Musul başta olmak üzere Doğu vileyetlerine gönderdikleri araştırmacı, arkeolog ve diplomatlar kanalıyla Yezidiler hakkında sürekli bilgi topluyorlardı. Öte yandan yabancı temsilciliklerin ve misyonerlerin artan varlığı Osmanlı devletinde tehdit olarak görülüyordu.⁶⁵

1849 yılında bir dönem Yezidiler'den belirli bir miktar askere alınmalar söz konusu oldu.⁶⁶ Ancak Yezidiler'in ısrarlı talepleri, Sadrazamlık makamına yazdıkları mektup (1848) ve aynı tarihte İngiliz konsoloslukunu devreye sokmaları etkisini gösterecektir.⁶⁷ Zira 1849-1872 tarihleri arasında mevcut politik ortama göre askere alınmalar olsa da arada Bedel-i Nakdi ödemeleri de kabul edilmiştir.⁶⁸ Ancak 1872 yılında alınan Kura Kanunu gereği tekrar zorunlu askerlik yükümlülüğü ile karşı karşıya kalmışlardır.⁶⁹ Fakat Yezidiler, tekrar mektuplar yazmıştır. Musul ulemasının olumsuz görüş bildirmesine ve Yezidiler'in neden askere alınmaları gerektiğine dair müstakil risaleler yazmalarına⁷⁰ rağmen Yezidiler'in bu talepleri 1875 yılında kabul edilmiştir.⁷¹

Osmanlı Yezidi ilişkileri açısından Sultan II. Abdulhamit dönemi ise bir kırılma noktası olacaktır. Zira II. Abdulhamit'in Askere alma politikası, diğer batını gruplarla birlikte Yezidiler'e ilişkin stratejik bir politikanın parçasına dönüşecektir. II. Abdulhamit, Yezidilerin sadık tebaa haline getirilmesini sağlayacak olan İslâm'a kazandırılma sürecinde "Tashih-i itikat" faaliyetlerinin bir parçası olarak askere alma yöntemini de kullanmıştır. Zira askerlik ortamında alacakları "dinî telkinât" ve "doğal etkileşim" sayesinde İslam'a ısındırma, ehlileştirme, inançlarını düzeltme (tashih-i itikad) sayesinde kolaylıkla Müslümanlığa döndürülebilecek⁷² ve bu sayede Batılı devletlerin Yezidiler'e yönelik faaliyetleri boşa çıkarılabilecekti.

Askere alınma ile ilgili güçlü irade karşısında Yezidiler, ara çözüm olarak Hamidiye alaylarına müstakil alay ya da birlikler olarak katılmayı;⁷³ aşiret yapısı içerisinde asker olmayı önerdiler.⁷⁴ Bu şekilde en azından inanç ve yaşayış açısından kendilerini koruyabileceklerdi. Ayrıca müstakil alay ya da birlik olmanın siyasi statü ve hukuki avantajlarından da yararlanabilecek ve çevredeki aşiretler arasında görece bağımsız hareket edebileceklerdi.⁷⁵ Bu taleplerinin

"askerlik vergisi" 1909'da kaldırılmıştır. Bkz. Ufuk Gülsoy, "Osmanlı Gayr-i Müslimlerinin Askerlikten Muafiyet vergisi: Bedel-i Askerî", *Tarih Dergisi* 37 (2002), 93-118.

64 Krş. Tezcür vd., "Survival, Coexistence, and Autonomy: Yezidi Political Identity after Genocide", 2.

65 Gülsoy, "Sıradışı Bir Dinî Topluluk: Osmanlı Yezidileri (XIX. ve XX. Yüzyıllar)", 138, 160-161. Akman, "İtaat, İtikat ve Askerlik Üçgeninde Osmanlı'da Devlet-Yezidi İlişkileri", 125 vd. Batıların azınlıklar üzerinden Osmanlı devletinin içişlerine müdahaleye dini statüleri belirsiz olan Yezidiler'i de işin içine katma arzusu vardı. Yezidiler yalnız İngiltere, Fransa ve İran'ın değil, Rusların da ilgi odağıydı. Osmanlı hükümeti, bu kararıyla Yezidilere siyaset gereği "Müslüman muamelesi" yapmış oluyordu. Bkz. Gülsoy, "Sıradışı Bir Dinî Topluluk: Osmanlı Yezidileri (XIX. ve XX. Yüzyıllar)", 138. Öte yandan onları *Bedel-i Nakdi*'den istifade ettirmenin Kürd aşiretlerinin de askere alınmasının zorlaşacağını düşünüyorlardı. Bkz. BOA, İ.MMS., 20/895, H. 01-05-1277. Belge ile ilgili değerlendirmeler için bkz. Ortaylı, s. 64-65.

66 1849 yılında bu uygulama sonucu, Diyarbekir sancağında meskun Yezidiler arasından nüfus kayıtlarına göre belirlenen 55 kişi askere alınmıştır. Gülsoy, "Sıradışı Bir Dinî Topluluk: Osmanlı Yezidileri (XIX. ve XX. Yüzyıllar)", 138.

67 Guest, *Yezidilerin Tarihi*, 190. Lescot, *Yezidiler Din Tarih ve Toplumsal Hayat Cebel Sincar ve Suriye Yezidileri*, 116. Yezidilerin 1849 yılında Sultan Abdülmecit döneminde İngiliz büyükelçisi Stradfor'un ve Musul konsolos yardımcısı Rassam'ın aracılığıyla *zorunlu askerlikten bedel ödemek şartıyla muaf tutulmaları* batılı devletlerle ilişkilerini ortaya koyması açısından önemlidir. Bkz. Lescot, 116; Abca, *Yezidilik ve Osmanlı Yönetiminde Yezidiler*, 79.

68 Abca, *Yezidilik ve Osmanlı Yönetiminde Yezidiler*, 79-80; Gülsoy, "Sıradışı Bir Dinî Topluluk: Osmanlı Yezidileri (XIX. ve XX. Yüzyıllar)", 141.

69 Abca, *Yezidilik ve Osmanlı Yönetiminde Yezidiler*, 79-80. Gülsoy, "Sıradışı Bir Dinî Topluluk: Osmanlı Yezidileri (XIX. ve XX. Yüzyıllar)", 141.

70 Hayyâtzâde, *Feridetu's-Seniyye fî Beyâni Akâid ve Ze'âimi Tâifeti'l-Yezidiyye* (A 320 Koleksiyonu, 297. 4), 4a vd.

71 1872 yılında Miralay Tahir Bey'in Şeyhan Yezidilerine gidip çabalarının sonuçsuz kalması, Rauf Paşa'nın tavsiyesiyle askere gitmeye engel mazeretlerini içeren dilekçe yazmalarıyla ilgili değerlendirmeler için bkz. Harun Aktaş, *XIX. Yüzyıldan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Osmanlı Devleti'nde Yezidi Toplumu* (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 46. Gülsoy, "Sıradışı Bir Dinî Topluluk: Osmanlı Yezidileri (XIX. ve XX. Yüzyıllar)", 142.

72 Askere alma politikasında benzer değerlendirmeler için bkz. Gülsoy, "Sıradışı Bir Dinî Topluluk: Osmanlı Yezidileri (XIX. ve XX. Yüzyıllar)", 161.

73 Bkz. Abca, *Yezidilik ve Osmanlı Yönetiminde Yezidiler*, 99. Hakkari sancağı dahilinde bir kısım Yezidi bu alaylara katılmak için başvurmuşlardır. BOA., Y.EE., 139/13 H. 21-08-1309.

74 Gölbaşı, "Heretik aşiretler ve II. Abdülhamid rejimi: Zorunlu askerlik meselesi ve ihtida siyaseti odağında Yezidiler ve Osmanlı idaresi", 99.

75 Hamidiye alaylarına katılmak, yerel sivil yöneticiler ve düzenli ordu komutanlarının sınırlamalarından kurtarmakta; yüksek düzeyde hukuki dokunulmazlıklar kazandırmaktaydı. Değerlendirmeler için bkz. Gölbaşı, "Heretik aşiretler ve II. Abdülhamid rejimi: Zorunlu askerlik meselesi ve ihtida siyaseti odağında Yezidiler ve Osmanlı idaresi", 101.

alt yapısı önceden vardı. Zira daha önceden ihtida eden Hamidiye Binbaşısı Hüseyin Kanco (Hısenê Kanco)⁷⁶ ile yine Sipkanlı aşiretinden ihtida eden Yezidiler'den⁷⁷ oluşan müstakil Hamidiye alay ya da birlikleri vardı. Öte yandan daha sonraları Erivan'a kaçacak olan Yezidi Cangir Ağa da aşiretiyle bir zamanlar Hamidiye alaylarına katılmıştı.⁷⁸ Diyarbakir Vilayeti'nde ise Hamidiye Süvari Alayları'nda bir kısım Yezidi de vardı. Öte yandan Musul'da bulunan en az bir Redif Alayının çoğunluğu Yezidiler'den oluşmaktaydı. Ancak genel olarak Osmanlı yöneticileri sadece Yezidiler'den müteşekkil birliklerin kurulmasını stratejik açıdan sakıncalı görmüş ve bu taleplerini reddetmiştir.⁷⁹

1892'de tedbirlerin arttırılıp Yezidiler'e bazı sert yaptırımlar uygulandığı ve askerlik hususunda itaat etmeyen Yezidiler'e karşı şiddete başvurulduğu nakledilmektedir.⁸⁰ Ancak dini alandaki politikalar gibi zorunlu askerlik meselesinde de Osman Nuri Paşa ve Süleyman Nazif valilikleri döneminde baskıcı politikalardan vazgeçilecek; Yezidiler ile olumlu ilişkiler kurulmaya çalışılacaktır.⁸¹

Askere alınma girişiminin Yezidilerde çok ciddi sorunlara yol açtığı anlaşılmaktadır. Zira askerlik ortamında dini vecibelerini ifa etme güçlüklerinin ötesinde İslamlaştırma faaliyetlerine maruz kalabileceklerdir. Askere gitmemek için ödemeleri gereken bedel-i nakdi ise onlara oldukça ağır bir yük getirmiştir.⁸² Diğer bir problem de eli silah tutanları askere göndermenin aşiretleri için ortaya çıkaracağı güvenlik zaafiyetidir.

Durum her ne olursa olsun Yezidiler'in bir kısmı Osmanlı'nın taleplerini kabul etmiş bir kısmıysa firar etmiştir.⁸³ Ancak diğer bir kısım Yezidi daha ilk başlardan itibaren askere gitmemek ya da bedel ödememek için Ruslar'ın hakimiyetindeki bölgelere göç etmişlerdir. Yezidiler'in Rus coğrafyasına intikali ile ilgili ilk kayıtların askerliğin zorunlu kılınmasının başladığı yıllara kadar gittiğinden söz edilmektedir. Nitekim askerlik hizmetinden kurtulmak isteyen bin hanelik büyük bir Yezidi topluluğunun Rusya hakimiyeti altındaki topraklara geçtikleri aktarılmaktadır.⁸⁴ Daha sonraki dönemlerde Rusya hakimiyeti altındaki topraklara göç edenlerin bir kısmının memleketlerine dönmeleri talebi olduysa da bunların sınırlı sayıda kalmış olması muhtemeldir. Gidenler büyük oranda orada kalmış; önceleri Ruslarla ardından da Ermeniler ile iş birliğine girmişlerdir.⁸⁵

2.4. Ruslar ve Ermenilerle İş Birlikleri

2.4.1. Osmanlı-Rus Savaşları Sırasında Yezidiler / Ezidiler

18. yüzyılın sonları ve 19. Yüzyılın başlarından itibaren Ruslar, İran'ın yanı sıra boğazlar ile Doğu Anadolu'yu ele geçirmeyi hedeflemiş ve bu bağlamda Güney Kafkasya'da hakimiyetini arttırmıştır.⁸⁶ İran'la imzalanan Gülistan (1813) ve Türkmen çayı (1828) Antlaşmalarıyla Kafkasya, Revan ve Nahçıvan Hanlıkları'nı da kendi topraklarına katmıştır. Bu bağlamda bölgedeki Talış, Şirvan, Kuba, Bakü, Derbent, Gence, Karabağ ve Şeki Hanlıklarını hakimiyeti altına almıştır.⁸⁷ Ardından Revan Hanlığını lağvedip yerine (Ermenistan'ın zeminini oluşturan⁸⁸) Erivan

76 İslam'ı kabul ederek, aşiretiyle birlikte Hamidiye Alayları'na katılan ve Miralay rütbesi alan Hüseyin Kanco için bkz. Guest, *Yezidilerin Tarihi*, 241.

77 Erzurum vilayetinde bulunan oniki aşiretten on tanesi Hamidiye Teşkilatına iştirak etmiştir. Bunlar içerisinde Yezidi iken ihtida eden Sipkanlı aşireti mensupları da vardır. Bkz. Avyarov (Averyanov ?), *Osmanlı-İran-Rus Savaşları'nda Kürtler 1801-1900*, 135.

78 Hamidiye Alaylarına aşiretiyle katılan Yezidiler'den birisi, Van bölgesi Yezidi aşiretlerinin önde gelen liderlerinden Cangir/Cahangir Ağa'dır. Cangir/Cahangir Ağa daha sonraları aşiretiyle birlikte Ermenistan'a kaçacaktır. Bkz. Pîr Dîma, *Êzdiyên Serhedê Sedsala XIX Destpêka Sedsala XX*, 109.

79 Gölbaşı, "Heretik' aşiretleri ve II. Abdülhamid rejimi: Zorunlu askerlik meselesi ve ihtida siyaseti odağında Yezidiler ve Osmanlı idaresi", 97, 99-100, 102-103.

80 Abca, *Yezidilik ve Osmanlı Yönetiminde Yezidiler*, 83-84.

81 Gülsoy, "Sıradışı Bir Dinî Topluluk: Osmanlı Yezidileri (XIX. ve XX. Yüzyıllar)", 161-162.

82 Bkz. Gölbaşı, "Heretik' aşiretleri ve II. Abdülhamid rejimi: Zorunlu askerlik meselesi ve ihtida siyaseti odağında Yezidiler ve Osmanlı idaresi", 97.

83 Yezidiler özelinde imtina ve firar etme pratiklerine dönüşmüştür. Bkz. Gölbaşı, "Heretik' aşiretleri ve II. Abdülhamid rejimi: Zorunlu askerlik meselesi ve ihtida siyaseti odağında Yezidiler ve Osmanlı idaresi", 93.

84 Gülsoy, "Sıradışı Bir Dinî Topluluk: Osmanlı Yezidileri (XIX. ve XX. Yüzyıllar)", 138-139.

85 Rus hakimiyetindeki bölgelere göç etmiş ancak geri dönmek isteyen Yezidiler için bkz. BOA, A. }MKT.MHM.,353-66, H. 28-11-1282.

86 Hasanoğlu - Süleymanlı, "Ermenistan Devleti'nin Oluşum Sürecinde Güney Kafkasya'da Nüfuz Mücadelesi ve Azerbaycan", 292-293.

87 "Gülüstan Anlaşması" (Erişim 15 Mart 2024). Ayrıca bkz. Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", 188 vd.

88 Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", 188 vd.

Guberniyasını (1850) kurmuş;⁸⁹ Anadolu, Güney Azerbaycan ve İran'daki Ermeniler'i buraya göç etmeye teşvik etmiştir.⁹⁰ Nitekim İran'dan 40 bin, Osmanlı topraklarından 90 bin olmak üzere toplam 130 bin Ermeni'nin buraya göç ettiği nakledilmektedir.⁹¹ Buna karşılık çoğunluğu oluşturan Müslüman halkın bir kısmı bu bölgeden göç etmiş/göç ettirilmiştir.

19. Yüzyılın ortalarından itibaren sözkonusu bölgelerde başta Ermeniler olmak üzere Hristiyan nüfusun çoğunluğu ele geçirmesi⁹² Ruslar'ın dini bağ üzerinden halk bazında da kendisine bir dayanak oluşturması ve varlığını güçlendirmesi imkanını vermiştir.⁹³

19. Yüzyılda Osmanlıyla sınırdaş olan Ruslar, Osmanlı hakimiyeti altındaki bölgelerde yaşayan Kürt yerel güçlerle iş birliği imkanlarını da araştırmışlardır. Rusların amacı özellikle İran ve Osmanlı ile tam bir bağ kuramamış hudut bölgesindeki nüfuzlu Kürt aşiretlerinin desteğini elde etmek ya da en azından onların tarafsız kalmalarını sağlayabilmektir.⁹⁴ Bu çerçevede o dönemde büyük bir kısmı Erzurum sancağı altında bulunan Kars, Sürmeli Çukuru ve Beyazıt⁹⁵ mıntukasında yaşayan Yezidiler ile de temasa geçmişlerdir.⁹⁶ Erivan Kuvvetleri Genel Komutanı Albay Lihotin (Lixotin), temasları sonrasında sunduğu raporda Müslüman Kürtler ile Hristiyan ahaliden ziyade bölgede yaşayan Yezidiler'in kendilerine sadakatinin daha sağlam olduğunu ve iş birliği hususunda onlara daha fazla güvenilebileceğini ifade etmiştir.⁹⁷ Gerçekten de Rusların kendilerini Osmanlı ve bölgedeki yerel unsurlara karşı himaye edeceğini düşünen⁹⁸ bazı Yezidiler, Osmanlı ile rekabet halinde olan Rus İmparatorluğunu kendileri için güvenli bir sığınak olarak görmüş; ikballerini Ruslar'a bağlamışlardır.⁹⁹ Bu bağlamda bazen daha önceleri de iş birliği içerisinde oldukları Ermeniler aracılığıyla bazen de direkt olarak Ruslarla temasa geçmişler ve Osmanlı'ya karşı onların safında yer almışlardır.¹⁰⁰

Yezidiler'in destek ve iş birlikleri tekliflerinin somut örneklerine daha Rusların ilk geldiği zamanlarda rastlanmaktadır. Şayet Albay Lihotin (Lixotin)'in verdiği bilgiler doğruysa Yezidiler, Türk birlikleri hakkında kendilerine gönüllü istihbari bilgi sağlamışlardır.¹⁰¹ Öte yandan Bitlis vilayetine bağlı Rıdvan kazası civarlarındaki Yezidiler'in lideri Mirza Ağa 1830 yılında General Paskeviç'e Bitlis'e yönelmeleri durumunda 1500 süvari ve 5000 piyadeyle kendi emirleri altında hizmet edebileceklerine dair mektup yazmıştır.¹⁰² Yine Van taraflarında yaşayan Zuquri aşireti lideri Cangir (Cihangir) Ağa bağlılıklarını bildirmiş ve kardeşini Rus ordusunda görev almak üzere onlara göndermiştir.¹⁰³ 1828-1829 Rus-Osmanlı Savaşında Yezidiler bir müfreze olarak savaşa katılmış ve Ruslar tarafından hatırı

89 1868 yılında yapılan idari taksimatla bölge Erivan, Gümrü, Nahçıvan, Yeni Bayazıt, Surmalı, Daralegez ve Eçmiyazdın'den ibaret yedi kazaya ayrılmıştır. Bkz. Turan, "V. Devitskiy'in 'Erivan Vilayeti ve Kars Bölgesi Tatil Seyahati' Başlıklı Gezi Notlarında 19. Yüzyılın Sonlarında İğdir ve Çevresinin Etnik ve Sosyal Durumu", 56.

90 Bkz. Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", 188 vd. Hasanoğlu - Süleymanlı, "Ermenistan Devleti'nin Oluşum Sürecinde Güney Kafkasya'da Nüfuz Mücadelesi ve Azerbaycan", 290.

91 Hasanoğlu - Süleymanlı, "Ermenistan Devleti'nin Oluşum Sürecinde Güney Kafkasya'da Nüfuz Mücadelesi ve Azerbaycan", 294.

92 20 asrın başlarında ise mübadele ve zorla göç ettirme ve diğer nedenlerle nüfus yapısı Ermenilerin lehinde oldukça değişecektir. Krş. Yıldız Devenci Bozkuş, "Ermenistan'ın Demografik Yapısı ve Ermenistan'da Azınlıklar", *Ermeni Araştırmaları Dergisi* 23-24 (2006).

93 Hasanoğlu - Süleymanlı, "Ermenistan Devleti'nin Oluşum Sürecinde Güney Kafkasya'da Nüfuz Mücadelesi ve Azerbaycan", 290.

94 Ünal, "Rusların Kürt Aşiretlerini Osmanlı Devleti'ne Karşı Kullanma Çabaları", 134.

95 1854 yılında bölgeyi ziyaret eden Albay Lihotin'in verdiği bilgiye göre Bayazıt Paşalığında 1000 Yezidi hanesi vardı. Bkz. Avyarov (Averyanov ?), *Osmanlı-İran-Rus Savaşları'nda Kürtler 1801-1900*, 57.

96 Xanna Omerxali, *Êzdiyati, Civak, Sembol Ritüel* (İstanbul: Avesta, 2007), 28.

97 Bkz. Avyarov (Averyanov ?), *Osmanlı-İran-Rus Savaşları'nda Kürtler 1801-1900*, 57-58. Yezidi din adamı Pîr Dîma'nın bu hususu destekler mahiyetteki bilgileri için bkz. Pîr Dîma, *Êzdiyên Serhedê Sedsala XIX Destpêka Sedsala XX*, 73.

98 Pîr Dîma, *Êzdiyên Serhedê Sedsala XIX Destpêka Sedsala XX*, 90.

99 Ermenistan ve Gürcistanlı Yezidi araştırmacıların benzer değerlendirmeleri için bkz. Pîr Dîma, *Êzdiyên Serhedê Sedsala XIX Destpêka Sedsala XX*, 72. Boyik, *Bi Kurtayî Dîrokâ Êzdiyên Ermenistanê*, 158. Pîr Dîma, 1900 yılların ilk yarısında Rusların Erivan ve Gürcistan'a inmesinin bazı Kürd ve Yezidi aşiretlerin Ruslar'a destek vermesine yol açtığını; müslümanların olumsuz tavrının da Yezidiler'in Rus ordusuna destek verme nedenlerinden birisi olduğunu ifade eder. Bkz. Pîr Dîma, *Êzdiyên Serhedê Sedsala XIX Destpêka Sedsala XX*, 66-68.

100 Boyik, *Bi Kurtayî Dîrokâ Êzdiyên Ermenistanê*, 131. Bu bağlamda zaman zaman Ermeniler aracılığıyla Ruslardan silah temin etmişlerdir. Bkz. Askerê Boyik, *Bi Kurtayî Dîrokâ Êzdiyên Ermenistanê*, s. 131.

101 Söz konusu raporda Yezidiler'in Türk birlikleri hakkında bir menfaat olmaksızın istihbarat verdikleri belirtilmektedir. Bkz. Avyarov (Averyanov ?), *Osmanlı-İran-Rus Savaşları'nda Kürtler 1801-1900*, 57-58.

102 Avyarov'un aktardığına göre 1830 yılında Rıdvan (Ridvan) kenti civarlarında ikamet eden Diyarbekir ve çevresindeki Yezidilerin lideri Mirza Ağa, Petros Hazaro (Xezaro) adında bir yabancıyı o sıralar Tiflis'te bulunan general Paskeviç'e elçi olarak gönderip Ruslar'ın Erzurum'dan Bitlis'e hareket etmeleri halinde kendilerine destek vereceklerini bildirmiştir. Ancak Mirza Ağa tarafından gönderilen ilk heyet Osmanlı askerleri tarafından öldürülmüş ve bunun için bu teklif tehir edilmiştir. Bkz. Avyarov (Averyanov ?), *Osmanlı-İran-Rus Savaşları'nda Kürtler 1801-1900*, 44.

103 Askerê Boyik, Yezidi Zuquri aşiretinin lideri Cihangir Ağa'nın Ruslar'a kendilerine katılma teklifinde bulunduğunu aktarır. Bu bağlamda

sayılı bir meblağla taltif edilmişlerdir.¹⁰⁴ 1831 ve 1835 tarihlerinde Sürmeli çukuru bölgesi Yezidileri,¹⁰⁵ 1856 Kırım savaşı sırasında da Cafer Ağa ve Ahmet Ağa liderliğindeki Yezidiler, Rus ordusunda görev almışlardır.¹⁰⁶ 93 Harbi olarak bilinen (1877-1878) Osmanlı-Rus savaşı sürecinde de Yezidiler savaşa fiili olarak katılmış; diğer bazı Kürt aşiretleriyle birlikte Osmanlı'ya karşı Rusların safında savaşmışlardır.¹⁰⁷ Osmanlı Arşiv belgeleri de Yezidiler'i *Mesele-i Zâile* (93 Harbi)"¹⁰⁸ esnasında Ruslara yardım ederek Osmanlı'ya ihanet edenler şeklinde tavsif etmektedir.¹⁰⁹ Bunların (Rusların çekildiği) Beyazıd ve çevresinden Ruslarla birlikte kaçarken Osmanlı askerleriyle çatışmaya girdikleri nakledilmektedir.¹¹⁰ Yine arşiv belgelerinde Rusların hakimiyetindeki bölgelere kaçan bir kısım Yezidi'nin dönmelerine izin verilmediği¹¹¹ bunların casusluk maksadıyla geldiklerinden şüphelenildiği kaydedilmiştir.¹¹² Savaş sonrasında da 1883-1884 yıllarında Sürmeli'nin Rusların hakimiyetindeki sınır bölgesinde komuta görevinin bir Yezidi aşiret liderine verildiği aktarılmaktadır.¹¹³

1876-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında imzalanan Berlin Antlaşmasıyla (1878) Kars, Ardahan ve Batum Rus İmparatorluğu'na verilmek zorunda kalınmıştır. Ruslar, sözkonusu şehirleri kapsayan bölgede Kafkasya genel valiliğine bağlı olarak Karskaya Oblast yönetim birimi oluşturmuşlardır.¹¹⁴ Karskaya Oblastının kurulmasından sonra hakimiyetlerini sağlamlaştırmak için bölgenin demografik yapısına müdahale etmiş; bir yandan Müslümanlar buradan göç etmek zorunda bırakılırken diğer yandan Hristiyan unsurlar gelmiş ya da getirilmiştir. Nitekim mevcut Ermeniler'e ilaveten Malakanlar, Asuriler, Ruslar ve Almanlar ile Anadolu'da yaşayan Ermeniler ve Karadeniz bölgesinden Pontus Rumlar bölgeye yerleştirilmiştir.¹¹⁵ Bu arada, bölgedeki mevcut Yezidiler'e ilaveten pek çok Yezidi aşiret de buralara akın etmiştir. Bu şekilde binlerle ifade edilen Yezidi nüfus Rus İmparatorluğu'nun tebaası olmuştur.¹¹⁶

Rus hakimiyetine geçtikten sonra Yezidiler'in intikal ettikleri bir diğer bölgede de büyük bir bölümü bugünkü Ermenistan sınırları içerisinde kalan Sürmeli Çukurudur. İğdır-Tuzluca'yı da kapsayan bölgede Erivan Guberniyası'na bağlı olarak Surmalı Uyezdi (Sürmeli Kazası) kurulmuştur. Yezidiler burada ağırlıklı olarak Osmanlı sınırına yakın Rus hakimiyeti altındaki bölgede ikamet etmişlerdir.¹¹⁷

kardeşini Rus ordusunda hizmete göndermiştir. Bkz. Boyik, *Bi Kurtayî Dîrokâ Êzdiyên Ermenistanê*, 131.

104 Avyarov (Averyanov ?), *Osmanlı-İran-Rus Savaşları'nda Kürtler 1801-1900*, 31. Ünal, "Rusların Kürt Aşiretlerini Osmanlı Devleti'ne Karşı Kullanma Çabaları", 134-135. Gülsoy, "Sıradışı Bir Dini Topluluk: Osmanlı Yezidileri (XIX. ve XX. Yüzyıllar)", 138. Puşkin de *Erzurum'a yolculuk* adlı eserinde Rus ordusunda hizmet eden ve doğuda şeytana tapanlar olarak bilinen bu Yezidilerin Ağrı'nın eteğinde yaşayan 300'e yakın aile olduğunu ve Rusların egemenliğini tanıdıklarını ifade eder. Bkz. Aleksander Sergeyeviç Puşkin, *Erzurum Yolculuğu*, çev. Zeki Baştımar (İstanbul: Yaba Yayınları, 1961), 51.

105 Puşkin, *Erzurum Yolculuğu*, 51. Moritz Wagner (1846) sy., 123, s. 977'den Guest, *Yezidilerin Tarihi*, 324.

106 Guest, *Yezidilerin Tarihi*, 326. Ünal, "Rusların Kürt Aşiretlerini Osmanlı Devleti'ne Karşı Kullanma Çabaları", 137.

107 Nitekim Avyarof, 1877-1878 harbinde teşkil edilen dördüncü birliğin de Elegez (Alagöz) taraflarında oturan Yezidi ve müslüman Kürtler'den oluştuğunu ifade eder. Bkz. Avyarov (Averyanov ?), *Osmanlı-İran-Rus Savaşları'nda Kürtler 1801-1900*, 118-119.

108 *Mesele-i Zâile* kavramının kullanımı için bkz. BOA, BEO, 336/25176, H. 24-06-1311. *Mesele-i Zâile*'den kastedilen 93 Harbi'dir. Bu savaş açıkça ifade edilmeyerek *Mesele-i Zâile* şeklinde nitelendirilmiştir. Bu kullanımdaki kasıt öncelikle muhacirlerin kopup geldikleri coğrafyalarla ilgilidir. Bkz. Derya Derin Paşaoğlu, "Muhacir Komisyonu Maruzatı'na Göre (1877-78) 93 Harbi Sonrası Muhacir İşkânı", *History Studies* 5/2 (2013), 355.

109 BOA, Y.E.E., 139/70, H. 21-06-1311.

110 Rusya'ya kaçarken kendilerine mani olmaya çalışan askerlerle çatışan Diyardın kazasından yirmi kişilik Yezidi grubundan dördünün ölü, birinin de canlı olarak yakalandığı, diğerlerinin Rusya tarafına kaçtıklarına dair bkz. BOA, DH.MKT., 619/26, H. 04-09-1320. Bu savaş sırasında Rus hakimiyeti altındaki bölgelere kaçan Yezidiler'in kimisinin zaman zaman Osmanlı hakimiyetindeki bölgelerde yaşayan aşiretlere saldırdığı da görülmüştür. Arşiv belgesinde Bayezid'de meskun Celali Aşireti ile Rusya Yezidileri arasında çatışma çıktığı aktarılır. Bkz. BOA, Y.MTV., 23/13, H. 03-12-1303.

111 Savaş sebebiyle Rusya'ya kaçan Yezidiler'in geri dönüşlerine izin verilmemiştir. Bkz. BOA, BEO, 336/25176, H. 24-06-1311; BOA, DH.MKT., 284/28, H. 16-03-1312.

112 BOA, Y.E.E., 139/70, H. 21-06-1311.

113 Pir Dîma, *Êzdiyên Serhedê Sedsala XIX Destpêka Sedsala XX*, 99-100.

114 Kars ve çevresini Ruslar 1828-1829 ve 1853-1856 savaşlarında ele geçirmişseler de 1829 Edirne Barış Antlaşması 1856 Paris Antlaşmalarıyla Osmanlı'ya geri vermişlerdir. Ancak 1876-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında imzalanan Berlin Antlaşmasıyla (1878) Kars, Ardahan ve Batum Rus İmparatorluğu'na verilmek zorunda kalınmıştır. Bkz. Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997), 738-739.

115 Bürkan Serbest - N. Savaş Demirci, "Kars ve Çevresinde Rus Yönetimi (Karskaya Oblast 1878-1917)" (Erişim 25 Mayıs 2022).

116 Tezcür vd., "Survival, Coexistence, and Autonomy: Yezidi Political Identity after Genocide", 5.

117 Turan, "V. Devitskiy'in 'Erivan Vilayeti ve Kars Bölgesi Tatil Seyahati' Başlıklı Gezi Notlarında 19. Yüzyılın Sonlarında İğdir ve Çevresinin Etnik ve Sosyal Durumu", 57, 60. Nitekim Devitskiy'nin burada misafir olduğu bir Yezidi topluluğundan söz edilir. Devitskiy, Abbasgöl-Tavusgün civarlarında çadır kurarak yaylacılık yapan bölgedeki Yezidilerin dini lideri durumundaki Gassan Ağa'ya misafir olmuş ve gezi notlarında Yezidilerin inançları, gelenekleri ve yaşam tarzları hakkında nispeten ayrıntılı bilgi ve değerlendirmelere yer vermiştir. Bkz. Turan, "V. Devitskiy'in 'Erivan Vilayeti ve Kars Bölgesi Tatil Seyahati' Başlıklı Gezi Notlarında 19. Yüzyılın Sonlarında İğdir ve

I. Dünya Savaşı esnasında da Yezidiler Ruslarla çok yakın iş birliğine girmişlerdir. Ancak 1917 Bolşevik İhtilalinin ardından Rus ordusu çekilince Osmanlı ordusu ve bazı yerel Kürt beylerinin kendilerinden intikam almasından korkan Yezidiler, Osmanlı hakimiyeti dışında kalan Tiflis, Batum ve Revan (Erivan) gibi bölgelere çekilmişlerdir.¹¹⁸

2.4.2. Yezidiler'in / Ezidiler'in Ermenilerle İş Birlikleri

Yezidiler'in Ruslar'ın yanısıra Ruslar'la birlikte hareket eden Ermeniler ile de iş birliği yaptığı görülmektedir. Nitekim I. Dünya Savaşı'nın öncesinde ve savaş esnasındaki iç karışıklıklarda Müslüman ahaliyle Ermeniler arasında vuku bulan kimi hadiselerde Yezidiler, Ermeniler'den yana tavır koymuşlardır.¹¹⁹ Sözgelimi 1918'de Kars'a bağlı Soruxlyê de Ermeniler ile Müslüman Kürtler arasında çıkan çatışmada Yezidi Sipki aşireti Ermeniler'in safında yer almıştır.¹²⁰ Ama Ermenilerle asıl iş birlikleri ve dayanışmaları I. Dünya savaşının sonlarına doğrudur.

1917 yılındaki Ekim Devrimiyle Ruslar'ın Doğu Anadolu'da işgal ettiği yerlerden çekilmesi Ruslar'ın hakimiyeti altındaki bölgelerde yaşayan Yezidiler açısından da çok kritiktir. Yezidiler'in durumunu zikretmeden önce bu dönemdeki gelişmelere değinmek gerekmektedir. Rusların geri çekilmesiyle Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan topraklarını içeren Transkafkasya Federal Cumhuriyeti kurulmuştur. Bu yeni devletin zayıf olmasından yararlanarak Osmanlı ordusu, Batum ve Kars'ı alıp Gümrü'ye yönelmiş; Tebriz yolu üzerindeki kritik önemi haiz Gümrü-Cülfa demiryolunun kontrolünü ele geçirmek istemiştir. Osmanlı ordusunun ilerlemesini engellemek isteyen Ermeni birlikleri¹²¹ bu süreçte mukavemete geçerek Erivan ile Aras nehri arasındaki Serdarabad mevkiinde Osmanlı birlikleriyle karşı karşı gelmişlerdir. Mayıs 1918'de gerçekleşen savaşta zaten zor koşullarda savaşan Osmanlı ordusunun ilerleyişi durmuş ve sonuçta Osmanlı birlikleri Aras nehrinin doğusuna çekilmek zorunda kalmışlardır. Ermenistan devletinin kurulmasının zeminini oluşturan bu savaş Ermeniler, büyük bir zafer olarak nitelendirmektedirler.¹²²

Yukarıda bahsi geçen hadiselerde Yezidiler, Ermeniler'e çok kritik yardımlarda bulunmuşlardır. Nitekim Yezidiler'in yaklaşık bin kadar kişiyle Osmanlı'ya karşı sınırlarda gözetim yaptığı,¹²³ Serdarabad savaşı öncesinde de Osmanlı Ordusunun birleşmesini engellemek için stratejik önemi haiz bir köprüyü uçurdular,¹²⁴ söz konusu savaşta da Ermeni kuvvetlerine katıldıkları nakledilmektedir.¹²⁵ Savaşın bir uzantısı olan Baş Aparan mevkiindeki çatışmalarda da Yezidi Zuquri aşiretinin lideri Cihangir Ağa¹²⁶ birkaç yüz askeriyle birlikte Ermeniler'in safında savaşmıştır.¹²⁷ Ermeniler için çok kritik olan bu destek sayesinde Osmanlı Ordusu geri çekilmek zorunda kalmış;¹²⁸ Gümrü-Cülfa demiryolunun kontrolünü ele geçirmeyi başaramamıştır.¹²⁹ Bu nedendir ki Ermeniler Yezidiler'in bu desteğini anmak için Aparan kasabasında Cihangir Ağa ve Yezidiler onuruna bir anıt dikmişlerdir.¹³⁰

Çevresinin Etnik ve Sosyal Durumu", 61.

118 Pîr Dîma, *Êzdiyên Serhedê Sedsala XIX Destpêka Sedsala XX*, 115.

119 Abca, *Yezidilik ve Osmanlı Yönetiminde Yezidiler*, 108.

120 Bu hadisenin ardından Osmanlı kuvvetleri Yezidiler'i de cezalandırmıştır. bkz. Pîr Dîma, *Êzdiyên Serhedê Sedsala XIX Destpêka Sedsala XX*, 92.

121 Ermeni ordusunun kurulmasına öncülük eden Rusya, 1914 ve 1915 yıllarında Ermenilerden oluşan toplam dokuz adet gönüllü birlik kurmuştur. Bu gönüllü birlikler Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında doğu bölgesinde Rusya'nın en önemli destekçisi olmuştur. Bkz. Ebru Güher - Erdal Açıkse, "Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Kafkas Cephesinde Rusların Ermeni Politikası", *Türk Dünyası Araştırmaları* 113/223 (2016), 83.

122 Hatta diaspora Ermeni kiliseleri bugünü kutlanacak kutsal günler arasına almışlardır. Musa Gürbüz, "1917 Rus İhtilali Sonrası Kafkasya'da Türk Askeri Faaliyetleri: Serdarabad Savaşları ve Siyasi Sonuçları", *Ermeni Araştırmaları Dergisi* 25 (2007).

123 Bin kadar Yezidi ve birkaç Ermeni'nin Eçmiyazın civarında sınırdan toplandıkları ve Ermenilerin sınırın önemli noktalarına asker sevk ettiklerine dair belge için bkz. BOA, HR.SYS., 2460/53, H. 28-10-1918.

124 Christine Allison, "Addressivity and the Monument: Memorials, Publics and the Yezidis of Armenia", *History and Memory*, 2013, 25/156.

125 "The Human Rights Situation of The Yezidi Minority in The Transcaucasus (Armenia, Georgia, Azerbaijan) A Writenet (independent analysis) Report commissioned by United Nations High Commissioner for Refugees, Status Determination and Protection Information Section (DIPS)", 2008, 8-9.

126 1874 doğumlu Cangir/Cahangir Ağa, Van Gölü ile İran sınırı arasında büyümüştür. Rus hakimiyeti döneminde aşiretiyle birlikte Kars bölgesine geçmiştir. Orada Ruslar ve Ermeni kuvvetleriyle iş birliği içerisinde olmuştur. Sardarabad'dan önce, Türk kollarının birleşmesini önlemek için Araklar üzerindeki bir köprüyü havaya uçurarak kendini çoktan ayırmıştı. Bash Aparan'daki rolü, nesillerdir bu semtte yaşayan Yezidi köylerinin sakinleri tarafından büyük bir kurtuluş olarak hatırlanır. Zaferden sonra Cahangir Ağa oraya, Cerceris (Dêrik) köyüne yerleşir. Bkz. Allison, "Addressivity and the Monument: Memorials, Publics and the Yezidis of Armenia", 25/156.

127 Burada Ermeni Ordusu emrinde Cihangir Ağa komutasında 700 süvari bulunmaktaydı. Guest, *Yezidilerin Tarihi*, 330.

128 Allison, "Addressivity and the Monument: Memorials, Publics and the Yezidis of Armenia", 25/155. Tosinê Reşîd, "Kurdên yekitiya sov-yêtê: Berê Nuha" (Erişim 05 Mart 2022).

129 Guest, *Yezidilerin Tarihi*, 330.

130 Allison, "Addressivity and the Monument: Memorials, Publics and the Yezidis of Armenia", 25/156.

Ermenistan'ın kuruluş sürecinde etkin katkılarının yanı sıra Musul civarındaki Yezidiler, Ermeni tehcirinde onları himaye etmiş ve onlarla iş birliği yapmışlardır.¹³¹ Yezidiler'in Emiri İsmail Beg Çol, diğer Hıristiyanlarla birlikte Ermeniler'e de yardım ettiklerini ve bu süreçte yaklaşık toplamda 20 bin Hıristiyan'a kucak açtıklarını iddia etmektedir.¹³² Ermeni araştırmacılar da bu hususu teyit etmekte ve Yezidiler'in 6.000 Ermeni'yi Osmanlı'dan saklayıp himaye ettiklerini belirtmektedir.¹³³ Bu durum Osmanlı ordusuyla Yezidiler arasında gerilimlere sebep olmuştur.¹³⁴ Nitekim Osmanlı arşivinde, kaçan Ermeniler ile onlara destek veren Yezidiler'in Osmanlı askerleriyle çatıştığına dair belgeler mevcuttur.¹³⁵ Osmanlı ordusu, özellikle Musul ve civarında İngilizlerin talebiyle Ermeniler'i himaye eden Yezidiler'in oluşturduğu tehdidi bertaraf etmiştir.¹³⁶

Görülmektedir ki, özellikle Serhad bölgesindeki bazı Yezidiler, Ruslar ve Ermeniler ile iş birliği yapmışlardır. Bu durum Ruslar'ın Ekim Devrimi'nden sonra bölgeyi boşaltmaları üzerine kaçan Ermeniler ile birlikte Serhad bölgesindeki Yezidiler'in de Osmanlı topraklarından çekilip Ermenistan ve Gürcistan'a göç etmelerine yol açmıştır.

3. Nüfus Hareketleri ve Yerleşilen Yerler

Yezidiler'in ana yurdu Irak'ın kuzeyinde bulunan Laleş'tir. Tanrı'nın tecellisi olarak kabul ettikleri Şeyh 'Adî b. Müsafır'in türbesinin bulunduğu Laleş, Musul'un kuzeyinde Hakkari dağ silsilesi içerisinde yer almaktadır. Şeyh 'Adî b. Müsafır'in ününün yayılması ile birlikte müridleri çoğalmış ve süreç içerisinde Makû'den Haleb'e kadar geniş bir alanda müntesipleri oluşmuştur.¹³⁷ Bu bağlamda tarikat, Hakkari dağ silsilesine paralel olarak günümüz Van ile Urmiye gölü arasında kalan bölgelere de yayılmıştır.¹³⁸ Kahir ekseriyeti Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan sözkonusu Yezidiler'den bazı aşiretlerin çok erken dönemlerden itibaren Kafkasya ile temasa geçtiklerine dair kayıtlar vardır. Nitekim bir rapora göre Van taraflarında bir kısmı Rusça bilen Yezidilerin ticaret maksadıyla Tiflis'e gittiği nakledilmektedir.¹³⁹ Kimi Yezidiler'in ise diğer bazı konar göçer Müslüman Kürtler ile birlikte 15. ve 16. yüzyıllarda¹⁴⁰ Tiflis, Revan ve Karabağ taraflarına geçtikleri ya da Sürmeli'nin doğu tarafında bulunan Aragats (Elegez/Alagöz), Eledağ, Ağrı (Ararat) yaylalarında yaşamlarını sürdürdüklerine dair sözlü gelenekte anlatılar vardır.¹⁴¹ O dönemlerde Ağrı dağı civarından, İran yönetiminde olan Aragats Dağı civarına giden Hesenî (Hasanlı) aşireti bu anlatılara örnek olarak verilebilir.¹⁴² Şayet rivayetler doğruysa Çoban Ağa liderliğindeki aynı aşiret 1762'den 1798 yılına kadar Gürcistan'a göçmüş; ancak bazı sorunlar nedeniyle tekrar Aragats'a dönmüşlerdir.¹⁴³

Yezidilerin Güney Kafkasya'ya dikkate değer göçü ise Rusların 19. Yüzyılın başlarında burayı işgal girişimleriyle başlamıştır. Yezidiler'in intikali 19. Yüzyıl boyunca sürmüştür; I. Dünya Savaşı ve hemen sonrasında doruk noktasına ulaşmıştır.¹⁴⁴

131 Guest, *Yezidilerin Tarihi*, 299-303. Lescot, *Yezidiler Din Tarih ve Toplumsal Hayat Cebel Sincar ve Suriye Yezidileri*, 115-117. Gülsoy, "Sıradışı Bir Dinî Topluluk: Osmanlı Yezidileri (XIX. ve XX. Yüzyıllar)", 159-160. The Human Rights Situation of The Yezidi Minority in The Transcaucasus, 6. Yezidiler'in Ermeniler'i himaye ettiklerine dair bir ihbarı tahkikatı içeren belge için bkz. BOA, DH.ŞFR., 545/73, R. 31-11-1332.

132 Bkz. Lescot, *Yezidiler Din Tarih ve Toplumsal Hayat Cebel Sincar ve Suriye Yezidileri*, 117.

133 Jamal Sadakhyan, "Yezidi in Armenia", 1999.

134 Lescot, *Yezidiler Din Tarih ve Toplumsal Hayat Cebel Sincar ve Suriye Yezidileri*, 117.

Guest, *Yezidilerin Tarihi*, 303-304.

135 Bkz. BOA, DH.ŞFR., 545-73, R. 31-11-1332.

136 Guest, *Yezidilerin Tarihi*, 303-304. İngilizler'in talebiyle Yezidiler'in Ermeniler'i himayesi için bkz. Guest, *Yezidilerin Tarihi*, 299-303; Lescot, *Yezidiler Din Tarih ve Toplumsal Hayat Cebel Sincar ve Suriye Yezidileri*, 115-117. Gülsoy, "Sıradışı Bir Dinî Topluluk: Osmanlı Yezidileri (XIX. ve XX. Yüzyıllar)", 159-160.

137 Krş. Lescot, *Yezidiler Din Tarih ve Toplumsal Hayat Cebel Sincar ve Suriye Yezidileri*, 115-117; *Adi b. Musafir*'in hayatı ve yezidiliğın yayıldığı bölgeler hususunda bkz. Bozan, *Şeyh Adi b. Musafir*, 33-73.

138 Bozan, "Güney Kafkasya Yezidiler'i", 71.

139 Svodka (Bilanço) No 23-24, 1912-:7'den Pir Dîma, *Êzdiyên Serhedê Sedsala XIX Destpêka Sedsala XX*, 116.

140 Bozan, "Güney Kafkasya Yezidiler'i", 71; Anqosî, "The Yezidi Kurd's Tribes & Clans of South Caucasus", 58. Göçebe Yezidiler'in yazlık kışlık olarak mekan değiştirdiğine dair bilgiler sözkonusudur. Nitekim Arşiv belgelerinde Yezidi aşiretlerin yoğun oldukları güney bölgelerden (Halep, Şam, Rakka, Diyarbekir) yaylak dolayısıyla doğuya (Bingöl, Erzurum, Kars, Bayezid, Revan) doğru göç etmişlerdir. Bkz. Kaya, "18. Yüzyılda Erzurum Eyaleti'nde Yerel Siyaset ve Yezidi Aşiretlerin Rollerini", 976.

141 Anqosî, "The Yezidi Kurd's Tribes & Clans of South Caucasus", 58.

142 Bazı anlatılarda Çoban Ağa (Kok Ağa)'nın liderliğindeki Hesenî Aşiretine mensup Mala Kok Ağa (Kok Ağa ailesi) Hoşap civarlarında yaşamaktaydı. Bkz. Askerê Boyik, *Bi Kurtayê Dîrokê Êzdiyên Ermenistanê*, 25 vd.

143 Bkz. Guest, *Yezidilerin Tarihi*, 332.

144 Turan, bunu 18. Yüzyılın sonlarından itibaren başlatır. Bkz. Turan, "V. Devitskiy'in 'Erivan Vilayeti ve Kars Bölgesi Tatil Seyahati' Başlıklı Gezi Notlarında 19. Yüzyılın Sonlarında İğdir ve Çevresinin Etnik ve Sosyal Durumu", 56.

I. Dünya Savaşı sonrasında kadar olan Yezidi göçünü iki aşamalı olarak ele almak gerekmektedir. Bunlardan ilki Rusların Güney Kafkasya'daki hakimiyeti döneminde, diğeryse I. Dünya Savaşı akabinde Ruslar'ın çekilmesiyle Gürcistan ve Ermenistan'a intikal şeklinde gerçekleşmiştir.

3.1. Rusların İşgali Altındaki Bölgelere Göç

Rusların Güney Kafkasya'ya inışı Yezidiler için alternatif bir ortam hazırlamıştır. Nitekim kimi Yezidi aşiretlerin sıkıştıklarında sığındıkları bir melce' olmuştur.¹⁴⁵ Ayrıca yerleşmek amacıyla bir tercih olarak da Ruslar'ın hakimiyetindeki bölgelere yönelmişlerdir.¹⁴⁶ Ulaşabildiğimiz kaynaklarda Yezidiler'in resmi olarak belgelenebilen ilk Kafkasya göçü 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşının akabinde olmuştur.¹⁴⁷ Bu savaşta Ruslarla ittifak yapan Hasan Ağa liderliğindeki bazı Hesenîlerin (Hasanlı Aşireti) Ağrı dağı civarından Sürmeli Çukurundaki Aragats Dağı civarına (Sinek Yaylası?) Rusların Osmanlı'ya sınırının hemen iç kısmında yer alan bölgeye yerleştirildiği nakledilmektedir.¹⁴⁸ Dikkate değer bir göç de 1830'lu yıllarda Osmanlı'ya karşı girişilen Kürt isyanları akabinde olmuştur. İsyanlara destek veren bazı Yezidi aşiretler, Rusların hakimiyeti altındaki bölgelere kaçmışlardır.¹⁴⁹ 1840 tarihli Rus maliye bakanlığına ait bir raporda ise 324 kişiden oluşan altmış yedi Yezidi ailenin Aras nehrinin sağ kıyısında yer alan Sürmeli yakınlarında yaşadıkları bilgisi verilir.¹⁵⁰ Daha sonraki yıllarda da Yezidiler'in Güney Kafkasya'ya, özellikle de Ermeniler'in yoğun olarak yaşadıkları bölgelere intikali devam etmiştir. Nitekim 1853-1856'daki Rus-Osmanlı savaşı sırasında Sîpkî Aşiretine mensup bazı Yezidiler Doğu Ermenistan'daki Aparan bölgesine gitmişlerdir.¹⁵¹

Rusların işgali, 1877-1878 savaşı (93 Harbi) sonrası Osmanlı ile yapılan Berlin anlaşmasıyla resmi bir hüviyet kazanmıştır. Ruslar, Kars bölgesinde Karskaya Oblastı ile Erivan Guberniyasına bağlı Surmalu Uyezdi idari bölgelerini kurmuşlardır. Bu gelişmelerden sonra bölge gayr-ı müslim tebaa kadar bazı Yezidi aşiretleri için de cazibe merkezi olmuştur. Nitekim diğer bölgelerden Rusların hakimiyeti altındaki bölgelere Yezidi göçü belirgin bir şekilde artmıştır.¹⁵² 1877-1878 savaşında Ruslardan izin alarak Karskaya oblastına yerleşenler arasında Sipkî,¹⁵³ Axbaran¹⁵⁴ ve Rojkî gibi Yezidi aşiretleri de vardır.¹⁵⁵ Ruslar'ın Sipkî aşiretine Kağızman, Digor, Sûsüz¹⁵⁶ ve civarda yaklaşık 16 köy verdiği ve toplam nüfuslarının 1733 kişi olduğu kaydedilmiştir.¹⁵⁷

145 Askerê Boyik, *Bi Kurtayî Dîrokâ Êzdiyên Ermenistanê*, s. 158.

146 Guest, *Yezidilerin Tarihi*, 120-121; Pîr Dîma, *Êzdiyên Serhedê Sedsala XIX Destpêka Sedsala XX*, 95.

147 Turan, "V. Devitskiy'in 'Erivan Vilayeti ve Kars Bölgesi Tatil Seyahati' Başlıklı Gezi Notlarında 19. Yüzyılın Sonlarında İğdir ve Çevresinin Etnik ve Sosyal Durumu", 56. Bazı Yezidilerin, 1828-1829'da Anadolu'dan çekilen Rus güçlerini izlediğine ve 1828 Türkmençay Antlaşması'nın (Erivan ve Nahçıvan hanlıkları) Rusya'nın eline geçen topraklara yerleştirildiğine dair kanıtlar bulunmaktadır. Bkz. The Human Rights Situation of the Yezidi Minority in the Transcaucasus, 7.

148 Puşkin, *Erzurum Yoculuğu*, 51. Avyarov (Averyanov ?), *Osmanlı-İran-Rus Savaşlar'ında Kürtler 1801-1900*, 31. Guest, *Yezidilerin Tarihi*, 323. Pîr Dîma, *Êzdiyên Serhedê Sedsala XIX Destpêka Sedsala XX*, 95. Boyik, *Êzdî û Bâweriyâ Wan*, 319. Bunlar Hasan Ağa liderliğindeki Hesenî (Hasanlı) aşiretidir. Osmanlı ile savaşta Hesenî Aşireti Ruslar'a destek vermiştir. Surmalu'da Sinek Dağına yerleşirler ki geç zamanlara kadar bu dağa Hesinya denirdi. Avyarov (Averyanov ?), *Osmanlı-İran-Rus Savaşlar'ında Kürtler 1801-1900*, 31. Guest, *Yezidilerin Tarihi*, 121. Pîr Dîma, *Êzdiyên Serhedê Sedsala XIX Destpêka Sedsala XX*, 95. Tosinê Reşîd, *Êzdiyati Oleke Hê Ji Nenaskirî* (İstanbul: Lîs Yayınları, 2010), 219. Turan, "V. Devitskiy'in 'Erivan Vilayeti ve Kars Bölgesi Tatil Seyahati' Başlıklı Gezi Notlarında 19. Yüzyılın Sonlarında İğdir ve Çevresinin Etnik ve Sosyal Durumu", 57-62.

149 1830'lu yıllarda Reşîd Paşa'ya karşı giriştikleri savaş sonrasında bazıları Kars ve Axbaran bölgelerine göçmüşlerdir. Bkz. Anqosî, "The Yezidi Kurd's Tribes & Clans of South Caucasus", 63. 1830'lu yıllardaki göçler için ayrıca bkz. Guest, *Yezidilerin Tarihi*, 324. Philip G. Kreyenbroek, *Avrupa'da Yezidilik: Farklı Kuşaklar Dinleri Hakkında Konuşuyor*, çev. Hikmet İlhan (İstanbul: Avesta, 2011), 43.

150 Guest, *Yezidilerin Tarihi*, 323.

151 Xanna Omerxalî, "On The Structure of the Yezidi Clan and Tribal System and its Terminology among the Yezidis of the Caucasus", *The Journal of Kurdish Studies* 6 (2008), 114.

152 Omerxalî, "On the Structure of the Yezidi Clan and Tribal System and its Terminology among the Yezidis of the Caucasus", 114. Yezidiler'in sıkıştıklarında Rus hakimiyeti altında bulunan Serhad Bölgesine kaçışları ile ilgili Ermenistan Yezidisi araştırmacının notları için bkz. Askerê Boyik, *Bi Kurtayî Dîrokâ Êzdiyên Ermenistanê*, 158.

153 Pîr Dîma, *Êzdiyên Serhedê Sedsala XIX Destpêka Sedsala XX*, 90; Askerê Boyik, *Êzdî û Bâweriyâ Wan*, 319. Sipkî aşireti önceleri genel olarak Yezidi iken 15. yüzyıldan itibaren süreç içerisinde Müslüman olanların sayısı gittikçe artmıştır. Ağrı, Kars, Van ve İğdir çevresine göç ettikleri düşünülmektedir. Bkz. Mehmet Hurşit Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd* (İstanbul: Simurg, 1997), 263-264.

154 Axbaranlar için bkz. Anqosî, "The Yezidi Kurd's Tribes & Clans of South Caucasus", 55.

155 Guest, *Yezidilerin Tarihi*, 328. Anqosî, "The Yezidi Kurd's Tribes & Clans of South Caucasus", 55. Pîr Dîma, *Êzdiyên Serhedê Sedsala XIX Destpêka Sedsala XX*, 73, 90-91. Tosinê Reşîd, *Êzdiyati Oleke Hê Ji Nenaskirî*, 219; Çağlar, "Ezidiler: Mezopotamya'nın dağılan tespih taneleri".

156 Pîr Dîma, *Êzdiyên Serhedê Sedsala XIX Destpêka Sedsala XX*, 91.

157 Pîr Dîma, *Êzdiyên Serhedê Sedsala XIX Destpêka Sedsala XX*, 90-91. Tosinê Reşîd, *Êzdiyati Oleke Hê Ji Nenaskirî*, s. 219. Ayrıca bkz. Guest, *Yezidilerin Tarihi*, s. 328. Sipkî aşireti 1879-1882 yılları arasında da Hasan Ağa liderliğinde Kağızman'a yerleşir. Ruslar onlara 14 veya 16 köy verir. Toplam nüfuslarının 1733 kişi olduğu kaydedilmiştir. Guest, *Yezidilerin Tarihi*, s. 328; Tosinê Reşîd, *Êzdiyati Oleke Hê Ji Nenaskirî*, s. 219. Pîr Dîma onların Eleşgirt civarından geldiklerini söyler. Ayrıca bkz. Pîr Dîma, *Êzdiyên Serhedê Sedsala XIX Destpêka Sedsala XX*, 73.

Surmeli Uyezdi'ne ise daha önceleri bölgeye yerleşen Hesenî (1828)¹⁵⁸ ve Sîpkî (1853-1856)¹⁵⁹ aşiretlerine ilaveten 1877-1878 savaşında Ruslara destek veren Beyazıt, Van¹⁶⁰ ve Ağrı dağı yamaçlarındaki¹⁶¹ bir kısım Yezidi de gelmiştir.¹⁶² Bunlar arasında Beyazıt Sancağından Mirza Mir Beg'in oğlu Ali Beg önderliğinde 3 bin Yezidi'den söz edilmektedir.¹⁶³ Osmanlı ordusunun kendilerini cezalandırmasından korkup kaçan söz konusu Yezidiler'in bir kısmı yurtlarına geri dönmek istemiştir.¹⁶⁴ Ancak bunların girişlerine güvenlik gerekçesiyle izin verilmemiştir.¹⁶⁵ Arazilerine de oluşturulan Muhacirin Komisyonu aracılığıyla¹⁶⁶ Rusların hakimiyeti altındaki bölgelerden hicret eden müslüman muhacirler iskân edilmiştir.¹⁶⁷

1894 yılında Ruslar'ın hakimiyetindeki bölgeleri ziyaret eden Erivan Öğretmen Semineryası öğretmenlerinden V. Devitskiy, Karskaya, Erivan ve Gence'de 2000-3000 kişi kadar Yezidi olduğunu ve bunların daha ziyade Osmanlı sınırına yakın bölgelerde yaşadıklarını yazmıştır.¹⁶⁸

3.2. Birinci Dünya Savaşı Akabinde Gürcistan ve Ermenistan'a Çekilme

1917 Rus İhtilali sonrasında başta Kars olmak üzere Ruslar'ın çekildiği yerlere Osmanlı ordusu girmeye başlamıştır. Osmanlı ordusunun gelişyle birlikte tıpkı Ermeniler gibi Ruslarla iş birliği yapan Yezidiler de kaçmış, Osmanlı hakimiyeti dışındaki Hristiyanların yaşadıkları bölgelere çekilmişlerdir.¹⁶⁹ Bu kapsamda Yezidiler'in önemli bir kısmı Ermenistan'ı, az bir kısmı ise Gürcistan'ı tercih etmiştir.¹⁷⁰

Ermenistan ve Gürcistan'a göç eden Yezidiler'in bir kısmı zaten önceden Rusların hakimiyeti altındaki topraklarda yaşayanlardır. Bu bağlamda kökenleri Diyarbakır, Siirt,¹⁷¹ Hakkari,¹⁷² hatta Suriye¹⁷³ olanlar vardır. Bunların çoğu

158 Avyarov (Averyanov ?), *Osmanlı-İran-Rus Savaşları'nda Kürtler 1801-1900*, 31. Guest, *Yezidilerin Tarihi*, 121; Pîr Dîma, *Êzdiyên Serhedê Sedsala XIX Destpêka Sedsala XX*, 95; Tosinê Reşid, *Êzdiyati Oleke Hê Ji Nenaskirî*, 219

159 Omerxalî, "On the Structure of the Yezidi Clan and Tribal System and its Terminology among the Yezidis of the Caucasus", 114.

160 Askerê Boyik, *Bi Kurtayî Dîrokâ Êzdiyên Ermenistanê*, s. 158.

161 Guest, *Yezidilerin Tarihi*, 120-121.

162 Guest, *Yezidilerin Tarihi*, 326.

163 Guest, *Yezidilerin Tarihi*, s. 327. İlgili belgede Bâyezid sancağı Yezidilerinin 1877'de Osmanlı Devletine ihanet ederek Rusya'ya kaçtığı ifade edilmektedir. bkz. BOA, Y.E.E., 139/70, H. 21-06-1311. Değerlendirmeler için bkz. Gülsoy, "Sıradışı Bir Dinî Topluluk: Osmanlı Yezidileri (XIX. ve XX. Yüzyıllar)", 138.

164 BOA, DH.MKT., 284/28, H. 16-03-1312; BOA, Y.E.E., 139/70, H. 21-06-1311. Belge ile ilgili değerlendirmeler için bkz. Gülsoy, "Sıradışı Bir Dinî Topluluk: Osmanlı Yezidileri (XIX. ve XX. Yüzyıllar)", 138.

165 BOA, BEO, 336/25176, H. 24-06-1311. Savaş sebebiyle Rusya'ya hicretle yeniden birer ikişer avdete başlayan Yezidilerin kabul edilmesi hususunda bkz. BOA, DH.MKT., 284/28, H. 16-03-1312.

166 BOA, DH.MKT., 1373/37, H. 21-01-1304.

167 BOA, Y.A.HUS., 290/7, H. 02-08-1311. Bu bağlamda Kars ve çevresine yerleştirildikleri görülmektedir. Ayrıca Karaçoban'da bulunan vadideki "Geliyê Berezan" bazı köyler ile Karayazıya bağlı Kopal (Kopalan) köyü/yaylası gibi yerlere gelmişlerdir. Ünlü Dengbej Resulo sözkonusu muhacirlerden Kopalan köyüne yerleşen ailelerdendir.

168 Turan, "V. Devitskiy'in 'Erivan Vilayeti ve Kars Bölgesi Tatil Seyahati' Başlıklı Gezi Notlarında 19. Yüzyılın Sonlarında İğdir ve Çevresinin Etnik ve Sosyal Durumu", 61-62.

169 Bkz. Guest, *Yezidilerin Tarihi*, 330; "The Human Rights Situation of the Yezidi Minority in the Transcaucasus (Armenia, Georgia, Azerbaijan) A Writenet (independent analysis) Report commissioned by United Nations High Commissioner for Refugees, Status Determination and Protection Information Section (DIPS)", 8-9. Pîr Dîma, *Êzdiyên Serhedê Sedsala XIX Destpêka Sedsala XX*, 115.

170 Kreyenbroek, *Avrupa'da Yezidilik: Farklı Kuşaklar Dinleri Hakkında Konuşuyor*, 43. Pîr Dîma, *Êzdiyên Serhedê Sedsala XIX Destpêka Sedsala XX*, 74-75, 91, 103-105, 116; Anqosî, "The Yezidi Kurd's Tribes & Clans of South Caucasus", 55-59. Omerxalî, "On the Structure of the Yezidi Clan and Tribal System and its Terminology among the Yezidis of the Caucasus", 114. Tosinê Reşid, "Kurdên yekitiya sov-yêtê: Berê û Niha". "The Human Rights Situation of the Yezidi Minority in the Transcaucasus (Armenia, Georgia, Azerbaijan) A Writenet (independent analysis) Report commissioned by United Nations High Commissioner for Refugees, Status Determination and Protection Information Section (DIPS)", 8-9.

171 Pîr Dîma, *Êzdiyên Serhedê Sedsala XIX Destpêka Sedsala XX*, 74-75. Yezidiler'in azımsanmayacak bir kısmı Diyarbakır ve Beşiri-Siirt civarından olmalıdır. Xaltı olarak isimlendirilen bu bölge yezidilerinin bir kısmı önce Van Gölünün kuzey taraflarına gelirler. Pîr Dîma, *Êzdiyên Serhedê Sedsala XIX Destpêka Sedsala XX*, 74-75.

172 Göç alanlarından birisi Yezidiler'in yerleşik olduğu Hakkari dağı silsilesindedir. Bunlar muhtemelen kuzeye doğru önce Van'a oradan da Beyazıt ve Kars bölgelerine intikal etmişlerdir. Bkz. Pîr Dîma, *Êzdiyên Serhedê Sedsala XIX Destpêka Sedsala XX*, 75. Ayrıca bkz. <https://m.bianet.org/bianet/toplum/158122-ezidiler-o-y-harfi-yuzunden-hep-katliama-ugradi>. (Erişim Tarihi 22.01.2022).

173 Günümüz Ermenistanında kendilerini Suriyeli Dasniler olarak tanımlayanlar da olduğu nakledilir. Halit M., Ordinance, p. 127, ca. 2'dan Tork Dalalyan, "Construction of Kurdish and Yezidi Identities among the Kurmanj-Speaking Population of the Republic of Armenia", *Changing Identities: Armenia, Azerbaijan, Georgia*, ed. Sophia Khutsishivili - John Horan, thk. Viktor Voronkov (Tbilisi: Heinrich Böll Stiftung, 2011), 190.

önceden Rus hakimiyetindeki bölgelere gelmişlerdi. Ancak ağırlıklı olarak kaçanlar Kars, Van¹⁷⁴ Beyazıd ile Sürmeli'nin Osmanlı hakimiyetinde olan kısmında yaşayanlardı.¹⁷⁵ Bu kapsamda Ermenistan'a yaklaşık 12 bin, Gürcistan'a ise yaklaşık 3 bin Yezidin göç ettiği iddia edilmektedir.¹⁷⁶ O dönemde Gürcistan'dakiler daha ziyade şehirlere yerleşirken Ermenistandakilerin çoğunluğu kırsala¹⁷⁷ önemli ölçüde de Müslüman Kürt ve Türkler'in terketmek zorunda kaldığı Osmanlı'nın sınırına yakın bölgelerdeki köylere yerleştirilmişlerdir.¹⁷⁸

Yezidiler'in Ermenistan'da yerleştikleri köyler büyük ölçüde günümüzde idari merkezi Aşarak olan Aragatsotn ile Hoktemberyan ya da Serdarabat isimleriyle de bilinen Armavir idari bölgeleridir.¹⁷⁹

Armavir (Hoktemberyan/Serdarabad), idari bölgesinde (Marz) Eçmiadzin (Eçmiyazin), Qurû Erez ve bağlı köylerdedirler.¹⁸⁰ Bu bölgede yerleşilen köylerden bazıları Arazap, Cırat (Qarhûna), Fêrik (Kûrekend), Gêxanist (Gokumbeyt), Gêtab, (Hâcî Xijlax), Zvartnôtsê (Qamişlû)'dır.¹⁸¹ Aragatsotn idari bölgesinde(Marz) ise Aparan (Axbaran) ile Ararat ovasındaki Talin, Aşarak (Eşterek) ve köylerinde ikamet etmektedirler.¹⁸² Talindekiler daha sonraları diğer köylere dağılmışlar ve Ermenilerle birlikte yaşamışlardır.¹⁸³ Ayrıca Kotayk idari bölgesinde Axtayê (Hrazdan), Proşyan (Sovxoz) gibi yerleşim yerlerinde de mevcuttular.¹⁸⁴

Gürcistan'a göçenler ise daha ziyade Tiflis¹⁸⁵ ve Batum¹⁸⁶ şehir merkezlerini tercih etmişlerdir.¹⁸⁷ Tiflis'te daha çok belirli mahallelerde kümeleşmiş 4.000 Yezidi aile mevcuttu.¹⁸⁸ Bu bağlamda Yezidiler, yerleştikleri semt ve mahallelerin isimlerini (resmi isimlerinin dışında ayrıca) yerleşen aşiret isimleri ile de tanımlamaktadırlar.¹⁸⁹ Batum'da da az sayıda Yezidi bulunmaktadır. Tiflis'te yaşayan Pîr Dîma, Sipki, Dawudi, Rojki ve bazı pir ailelerinin Batum'da ikamet ettiğini söylemektedir.¹⁹⁰ Yezidiler, ayrıca bazı büyük kasabalara da yerleşmişlerdir.¹⁹¹

Yezidi yerleşimiyle ilgili dikkat çekici bir husus da Gürcistan ve Ermenistan arasında yaşanan göçlerdir. Göçlerin önemli bir kısmı Tiflis üzerinden Erivan'a doğru olmuştur.¹⁹² Diğer bir kısmının ise Erivan'dan Tiflis bölgesine doğru

174 Van gölünün doğu taraflarında Eleşgirt, Diyadin, Beyazıd, Çaldıran (Ebexê), Muradiye (Bargiri) bugünkü Eski Rusya, İran ve Türkiye sınırlarının kesiştiği bölgede bulunan Ava Reş çevresinden Pîr Dîma, *Êzdiyên Serhedê Sedsala XIX Destpêka Sedsala XX*, 84, 103-104,105.

175 Pîr Dîma, *Êzdiyên Serhedê Sedsala XIX Destpêka Sedsala XX*, 74, 91, 103-105; Anqosî, "The Yezidi Kurd's Tribes & Clans of South Caucasus", 55-59. Omerxali, "On the Structure of the Yezidi Clan ...", 114; Kreyenbroek, *Avrupa'da Yezidilik: Farklı Kuşaklar Dinleri Hakkında Konuşuyor*, 43.

176 "The Virtually Unknown Genocide of Yezidis by the Turks along with the Armenians, Assyrians, and Greeks" (Erişim 05 Mart 2024).

177 Kreyenbroek, *Avrupa'da Yezidilik: Farklı Kuşaklar Dinleri Hakkında Konuşuyor*, 39-40.

178 Guest, *Yezidilerin Tarihi*, 331; Pîr Dîma, *Êzdiyên Serhedê Sedsala XIX Destpêka Sedsala XX*, 105-106, 109 vd. Tosinê Reşid, "Kurdên yekitiya sovyêtê: Berê û Niha". Ayrıca bkz. Deveci Bozkuş, "Ermenistan'ın Demografik Yapısı ve Ermenistan'da Azınlıklar". Ruslarla iş birliği yapan Müslüman Kürt aşiretleri de Ermenistan'a göç etmişlerdir. Ancak bunların önemli bir kısmı daha sonraları güvenlik gerekçeyle SSCB'in diğer ülkelerine sürülmüşlerdir. Bkz. "The Human Rights Situation of the Yezidi Minority in the Transcaucasus (Armenia, Georgia, Azerbaijan) A Writenet (independent analysis) Report commissioned by United Nations High Commissioner for Refugees, Status Determination and Protection Information Section (DIPS)", 9.

179 Bozan, "Güney Kafkasya Yezidiler'i", 71-72.

180 Xanna Omerxali, "Tawis (Senceq) Di Ermenistanê'de", *Lalish* 28 (2008), 35.

181 Xanna Omerxali, *Analîza Qewlên Êzdiyan* (İstanbul: Avesta, 2009), 32.

182 Pîr Dîma, *Êzdiyên Serhedê Sedsala XIX Destpêka Sedsala XX*, 117.

183 Pîr Dîma, *Êzdiyên Serhedê Sedsala XIX Destpêka Sedsala XX*, s. 117.

184 Omerxali, *Analîza Qewlên Êzdiyan*, 32; Bozan, "Güney Kafkasya Yezidiler'i", 71-72.

185 Pîr Dîma, *Êzdiyên Serhedê Sedsala XIX Destpêka Sedsala XX*, 117-118; Anqosî, "The Yezidi Kurd's Tribes & Clans of South Caucasus", 59. Omerxali, *Analîza Qewlên Êzdiyan*, 32; Têmürê Xelîl, *Antolojiya 35 Helbestvan û Niviskarên Kurd ên Sovyetya Berê* (İzmir: Na Yayıncıları, 2014), 16. Tosinê Reşid, "Kurdên yekitiya sovyêtê: Berê û Niha".

186 Pîr Dîma, *Êzdiyên Serhedê Sedsala XIX Destpêka Sedsala XX*, 118.

187 Kreyenbroek, *Avrupa'da Yezidilik: Farklı Kuşaklar Dinleri Hakkında Konuşuyor*, 39-40.

188 Yezidilerden birkaç yüz kişi önceleri Gürcistan'da Türkiye sınırına yakın yerleri tercih etmişlerdir. Ancak I. Dünya Savaşı esnasında Gürcistan'ın başkentine Tiflis'e göçmüşlerdir. Bkz. Têmürê Xelîl, *Antolojiya 35 Helbestvan û Niviskarên Kurd ên Sovyetya Berê*, 16.

189 Gürcistan'da ise Mendika, Maseka, Bendûra, Çuxreşâ aşiretleri vardır. Yezidiler'in burada Gürcüce ikamet ettikleri yerlerin isimlerini aşiretlere göre isimlendirdiği görülmektedir. Söz gelimi Vorontsov Meydanını Mendikalıların Semti olarak isimlendirmektedirler. Bkz. Pîr Dîma, *Êzdiyên Serhedê Sedsala XIX Destpêka Sedsala XX*, 117.

190 Pîr Dîma, *Êzdiyên Serhedê Sedsala XIX Destpêka Sedsala XX*, 118.

191 Kaheti bölgesinde Tianêtê, Gardabaniyê, Ozürgêti (Maxaradzê) şehirlerinde de bulunmaktadırlar. Pîr Dîma, *Êzdiyên Serhedê Sedsala XIX Destpêka Sedsala XX*, 118; Bozan, "Güney Kafkasya Yezidiler'i", 71.

192 Têmürê Xelîl, *Antolojiya 35 Helbestvan û Niviskarên Kurd ên Sovyetya Berê*, 16. Omerxali, "On the Structure of the Yezidi Clan and Tribal System and its Terminology among the Yezidis of the Caucasus", 115. Pîr Dîma, *Êzdiyên Serhedê Sedsala XIX Destpêka Sedsala XX*, 116; "Dengê Xeribiyê Talinê Gundê Arteni | Mévan Gulîzera Kaçax" (Erişim 22 Ocak 2022).

olduğu tespit edilmiştir. 1920, 1930-1950, 1960'lı yıllarda Ermenistan kırsalında bulunan Yezidiler'den bir kısmının gerek iş bulma gerek evlilik yoluyla Gürcistan'a göç ettiği aktarılmaktadır¹⁹³

Kafkasya'da Yezidi nüfus sayımına dayanan bilgiler 19. Yüzyılın ilk yarısına kadar gitmektedir. Göçlerin yaşandığı I. Dünya savaşı sonrasında kadar Kafkasya'daki Yezidi nüfusta sürekli bir atış olduğu görülmektedir. 1840 tarihli Rus maliye bakanlığına ait bir raporda 324 kişilik altmış yedi Yezidi ailesinin Aras nehrinin sağ kıyısında yer alan Sürmeli yakınlarında yaşadıkları bilgisini verilir.¹⁹⁴ 1877'de kaçıp Gümrü'ye yerleşen Yezidiler'le birlikte Erivan eyaletinde Yezidi nüfus 8 bin olarak kaydedilmiştir.¹⁹⁵ 1897 yılında yapılan nüfus sayımında ise Rus Çarı'nın uyuğu 14.726 Yezidinin bölgede yaşadığı tespit edilmiştir.¹⁹⁶ 1912'de 24.508, 1916'da yani 4 yıl sonra 40.822 Yezidi nüfustan söz edilmektedir.¹⁹⁷ Ermenistan ve Gürcistan dışında ise sadece 24 Yezidi resmi olarak kaydedilmiştir ki, bunların 23'ü Azerbeycan'dadır.¹⁹⁸ XX. yüzyılın ilk çeyreğinde ise Kafkaslardaki Yezidi nüfusu 40 bini geçecektir.¹⁹⁹

4. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Döneminde Yezidiler / Ezidiler

Bolşevik ihtilali olarak da bilinen 1917'deki Ekim devrimiyle oluşan kaotik dönemin ardından 1918 yılında kurulan Transkafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti çok kısa sürede dağılmış ve Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan devletleri ortaya çıkmıştır. Sözkonusu devletlerde Parlamentolar teşkil edilmiştir. Bu bağlamda 1918-1920 yılları arasında Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti'nin de parlemantosunu oluşturulmuştur. Ermenistan'ın bu ilk parlemantosunda Ermenistan'ın kurulmasında kritik destekleri olan Yezidiler'e de bir kontenjan verilmiş;²⁰⁰ Yezidi lider Hasan Ağanın oğlu Yusuf Beg parlamenter olmuştur.²⁰¹ Ne var ki 1921'de Ruslar bölgeyi tekrar işgal etmiş ve kısa süre bağımsızlık elde eden diğer iki cumhuriyet ile birlikte Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti'ni de yeni Sovyetler Birliğine dahil etmişlerdir.²⁰²

Sovyetler Birliği, ilk başlarda etnik, sosyal ve kültürel haklara önem veren bir politika izlemiş; topluluklara kendi dilleriyle eğitim imkanı sağlamış; ana dillerinde gazete ve kitaplar basılması fırsatı vermiştir. Bu haklardan Kürtler ve dolayısıyla Yezidiler de istifade etmişlerdir. Nitekim Kürtler bir ulus olarak tanınmış, Kürtlerin dili ve tarihi hakkında araştırma enstitüleri kurulmuştur. Kürtçe yayımları kurularak Latin harfleriyle Kürtçe kitaplar basılmış; Kürtçe müfredatı içeren okullar açılmıştır.²⁰³ Yine Kürtçe yayımları yapan Erivan Radyosu ile Ermenistan Komünist Partisinin Kürtçe yayımları olarak *Rya Teze* gazetesi latin harfleriyle yayımları hayatına başlamıştır. 1923 yılında (1929 yılına kadar varlığını sürdüren) Laçin merkezli Kürdistan Uyezdi kurulmuştur.²⁰⁴ Bu bağlamda Yezidiler'e de özel bir önem verilmiş; 1920'li yıllarda Ermenistan ve Gürcistan'da Kürtler'in yanısıra özel anlamda Yezidi kongreleri yapılmıştır.²⁰⁵

Eğitim alanında bu olumlu faaliyetler yaşanırken aynı yıllarda Sovyetler Birliği'nin toprakların millileştirilmesi kararnameyi Yezidiler'i sıkıntıya sokmuştur. Zira dayatılan yeni toprak reformu ile Kolhoz ve Sovhoz sistemleri özellikle Ermenistan'da toprak merkezli aşiret hiyerarşisine dayanan köylü Yezidilerin geleneksel yaşantısını sars-

193 Nodar Mossaki, "SSCB'de ve Sovyet Sonrası Ülkelerde Yapılan Nüfus Sayımlarında Yezidiler", çev. İbrahim Bingöl, *Kürdistan'da Dini Azınlıklar*, ed. Xanna Omerxali (İstanbul: Avesta, 2014), 181-182. Anqosî, "The Yezidi Kurd's Tribes & Clans of South Caucasus", 59. Omerxali, "On the Structure of the Yezidi Clan and Tribal System and its Terminology among the Yezidis of the Caucasus", 115.

194 Chopin (1841), s.16-20'den Guest, *Yezidilerin Tarihi*, 323.

195 Guest, *Yezidilerin Tarihi*, s. 327; Kreyenbroek, *Avrupa'da Yezidilik...*, s. 43.

196 Garnik Asatryan - Victoria Arakelova, *The Ethnic Minorities of Armenia* (Yerevan, 2002). http://www.osce.org/documents/oy/2002/01/148_en.pdf, s. 11'den Deveci Bozkuş, "Ermenistan'ın Demografik Yapısı ve Ermenistan'da Azınlıklar". Guest, *Yezidilerin Tarihi*, s. 328. 1897 yılındaki nüfus sayımında 53,012 erkek ve 46,937 kadın olmak üzere toplam 99,949 Kürt kaydedildi. https://tr.wikipedia.org/wiki/Sovyetler_Birli%C4%9Fi%27nde_K%C3%BCrtler.

197 Guest, *Yezidilerin Tarihi*, 328. 1910 larda Nikitin Kafkasya'daki Yezidi sayısını 25 bin olarak vermektedir. Bazil Nikitin, *Kürtler*, çev. H.D. - A.S. (İstanbul: Özgürlük Yolu Yayınları, 1978), 2/53. Mossaki, "SSCB'de ve Sovyet Sonrası Ülkelerde Yapılan Nüfus Sayımlarında Yezidiler", 171-174.

198 Mossaki, "SSCB'de ve Sovyet Sonrası Ülkelerde Yapılan Nüfus Sayımlarında Yezidiler", 171-174.

199 Guest, *Yezidilerin Tarihi*, 323-329. Ayrıca bkz. Bozan, "Güney Kafkasya Yezidiler'i", 72.

200 Pîr Dîma, *Êzdiyên Serhedê Sedsala XIX Destpêka Sedsala XX*, 101; Asatryan - Arakelova, *The Ethnic Minorities of Armenia*, 11.

201 Tosinê Reşîd, "Kurdên yekitiya sovyêtê: Berê û Niha".

202 "The Human Rights Situation of the Yezidi Minority in the Transcaucasus (Armenia, Georgia, Azerbaijan) A Writenet (independent analysis) Report commissioned by United Nations High Commissioner for Refugees, Status Determination and Protection Information Section (DIPS)", 8-9. Bozan, "Güney Kafkasya Yezidiler'i", 72.

203 "The Human Rights Situation of the Yezidi Minority in the Transcaucasus ...", 10; Tosinê Reşîd, "Kurdên yekitiya sovyêtê: Berê û Niha".

204 S.M. İvanov, "Sovyet Kürtlerinin Kaderi", *Kürd Araştırmaları* (Erişim 13 Mart 2024).

205 Tosinê Reşîd, "Kurdên yekitiya sovyêtê. Berê û Niha". Tosinê Reşîd, *Êzdiyâtî Oleke Hé Ji Nenaskirî*, 222.

mıştır. Yezidiler buna tepki göstermişlerdir. Nitekim bu uygulamalara tepki gösterenlerden birisi olan eski Ermeni Parlamenter Yusuf Beg reislik konumundan alınıp Leninakan (Gümrü)'da ikamete tabi tutulmuştur.²⁰⁶

1927 yılında Stalin'in Komünist Parti Genel Sekreteri olmasıyla bazı politik değişikliklere gidilmiştir. Bunlardan ilki, resmi ideolojinin bir yansıması olarak nüfus sayımlarında din ya da etno-dinsel farklılıkların görmezden gelinmesidir. Bu dönemdeki nüfus sayımlarında azınlıklar, etnik-dinsel merkezli tasniflere tabi tutulmuş;²⁰⁷ dini-mezhebi farklılıklar gözardı edilmiştir. Kuşkusuz Yezidiler de bundan etkilenmişlerdir. Zira Stalin öncesi 1926'da gerçekleştirilen ilk nüfus sayımında Yezidiler Kürtlerden ayrı sayılırlarken²⁰⁸ daha sonraları 1939, 1959, 1979 ve 1989'da gerçekleştirilen nüfus sayımlarında Kürtlerin içerisinde sayılmışlardır.²⁰⁹

Nüfus sayımındaki bu bilinçli ihmale karşın Yezidiler'e küçük bir hak da tanınmıştır. Buna göre talep eden Yezidiler'e kimlik belgelerinde Yezidi olduklarına dair kayıt düşülmüştür. Bir kısım Yezidi, bu kayıt düşülmesine özen gösterirken muhtemelen dini kimliklerini önemsemeyen bazı Yezidi Kürtler ise böyle bir kayda ihtiyaç duymamışlardır.²¹⁰

Stalin'in politikalarının bir başka olumsuz etkisi ise öteki Kürtler üzerinde olmuş;²¹¹ Yezidi olmayan Kürtler, Kazakistan ve Kırgızistan'a sürgün edilmiştir. Bu politika, II. Dünya Savaşı sırasında dış güvenlik kaygısıyla Türkiye sınırında bulunan Müslüman Kürtler'e yönelik bir uygulamadır.²¹² Kürtler, 1937 ve 1944'te çoğunlukla Kazakistan'a, ayrıca Kırgızistan ve Özbekistan'a sürülmüşlerdir.²¹³ Sürgünün Yezidiler'i kapsamaması dikkat çekicidir. Her ne kadar aralarında Yusuf Beg,²¹⁴ Cahangir Ağa,²¹⁵ Ferik Polatbek²¹⁶, A. Shamilov²¹⁷ gibi önde gelen tanınmış bazı Yezidi şahsiyetler ile Gürcistan'da ikamet eden bazı Yezidiler sürgün edildiyse de bu uygulama Yezidiler'e yönelik genel bir politikaya dönüştürülmemiş; çok sınırlı tutulmuştur. Kaldı ki sürgüne gönderilen Yezidiler de kısa sürede geri gönderilmişlerdir.²¹⁸ Bu durum Ermenistan ve Gürcistan'daki Kürt azınlığın profilini değiştirmiş; geride büyük ölçüde Yezidi olan Kürtler kalmıştır.²¹⁹

Yezidiler dahil tüm Kürtleri etkileyen bir politika da kültürel alanda olmuştur. Sovyetler Birliği'nin kuruluşundan sonra verilen bazı haklara Stalin kısıtlamalar getirmiştir. Bu bağlamda tek Kürtçe gazete *Rya Teze* kapatılmış; Kürtler'in kullandığı Latin alfabesi yasaklanarak Kril alfabesi zorunlu tutulmuştur. Ancak Stalin sonrasında 1950'li yıllarda bu politikadan vazgeçilmiş; hem Yezidi Kürtler'e hem de geride kalan Müslüman Kürtler'e yeniden bir takım eğitim ve kültürel haklar verilmiştir.²²⁰ Bu bağlamda Ermenistan ve Gürcistan'da Kürtçe'nin ders olarak okutulduğu okullar yeniden açılmış; Kürt tiyatrosu ve folklorik gruplar kurulmuştur. Kürtler ve Kürtçe üzerine akademik çalışmaları yapılmıştır.²²¹

206 Guest, *Yezidilerin Tarihi*, s. 333.

207 Asatryan - Arakelova, *The Ethnic Minorities of Armenia*, 11.

208 1926 nüfus sayımında Sovyetler Birliği'nde 14.523 Yezidi kaydedilmiştir. Bunlardan 12.237'si, Ermenistan'dayken, 2.262'si Gürcistan'da kaydedilmiştir. "The Human Rights Situation of the Yezidi Minority in the Transcaucasus ...", 9.

209 Asatryan - Arakelova, *The Ethnic Minorities of Armenia*, 11. Allison, "Addressivity and the Monument: Memorials, Publics and the Yezidis of Armenia", 25/152.

210 Bkz. Mossaki, "SSCB'de ve Sovyet Sonrası Ülkelerde Yapılan Nüfus Sayımlarında Yezidiler", 170.

211 Tosinê Reşîd , "Kurdên yekitiya sovyêtê. Berê û Niha".

212 Anqosî, ilgili sürgünün Kürtler ve Yezidiler'in Rus pasaportunu (dolayısıyla resmiyette Rus olarak kaydedilme) talebini kabul etmemeleri nedeniyle olduğunu iddia eder. Bkz. Anqosî, "The Yezidi Kurd's Tribes & Clans of South Caucasus", 59-60.

213 Tosinê Reşîd , "Kurdên yekitiya sovyêtê. Berê û Niha".

214 Bkz. Guest, *Yezidilerin Tarihi*, 333.

215 Cahangir Ağa, Ermeni partisi seçkinleriyle iyi ilişkileri olmasına rağmen 1938'de sürgüne gönderildi. 1943'te Saratov'da öldü. Bkz. Allison, "Addressivity and the Monument: Memorials, Publics and the Yezidis of Armenia", 25/157.

216 F. Lytkin takma adıyla tanınır. Ekim devriminde sürgüne gönderilmiştir. Bkz. Daniel Müller, "The Kurds of Soviet Azerbaijan, 1920-91", *Central Asian Survey* 19/1 (2000), 59.

217 A. Shamilov, 1937'de Sibiry'a sürülmüştür. 1957'de Ermenistan'a dönmüştür. Bkz. Müller, "The Kurds of Soviet Azerbaijan, 1920-91", 59.

218 Gürcistan Yezidiler'i 1944 yılında kısa süreli sürgün edilmişlerdir. Bkz. Pir Dîma, *Êzdiyên Serhedê Sedsala XIX Destpêka Sedsala XX*, 118.

219 "The Human Rights Situation of the Yezidi Minority in the Transcaucasus ...", 9. Raporda, Gürcistan'daki genel Kürt azınlığın profilinin kökten değiştiği ve Müslüman bileşenin tükendiği ifade edilmektedir. Nitekim Yezidi olmayan Kürtlerin sayısı onlu rakamlara kadar düşmüştür Bkz. "The Human Rights Situation of the Yezidi Minority in the Transcaucasus ...", 9.

220 "The Human Rights Situation of the Yezidi Minority in the Transcaucasus ...", 10. İkinci dünya savaşı sonrası bazı haklar aldıklarına dair ayrıca bkz. "Diyaspora Êzîdî li Ermenîstanê" (Erişim 24 Mart 2024).

221 "The Human Rights Situation of the Yezidi Minority in the Transcaucasus ...", 10.

5. Ermenistan ve Gürcistan'ın Bağımsızlığı Sonrasında Yezidiler / Ezidiler

1991 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin dağılmasıyla Güney Kafkasya'da bulunan Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan Cumhuriyetleri tekrar bağımsızlıklarını kazandılar. Kuşkusuz bu üç devletin bağımsızlığını kazanması burada yaşayan halklar için özgürleşme anlamına gelmekteydi. Ancak yeni dönem beraberinde ekonomik, sosyal ve siyasi krizler de getirmiştir. Bu durum Yezidiler üzerinde de derin etkiler bırakan değişim ve dönüşümlere yol açmıştır. Etnisite, kimlik, vatandaşlık ve yeni yurtlara göç söz konusu dönemin başlıca problemleridir.²²²

Sovyetler Birliği sonrası dönemde görünür olan en önemli problem Yezidiler'in etnik ve dini statüleri etrafında tartışmaların başlamasıdır. Zira önceleri Yezidi kimliği daha ziyade dini kimliği ifade ederken özellikle Ermenistan'da bazı Yezidiler, Yezidiliği bir millet olarak tanımlamaya başlamışlardır.²²³ Söz konusu tartışmalar Gürcistan'da sınırlı bir çerçevede kalırken²²⁴ Ermenistan'da durum ileri boyutlarda olmuş; Yezidiler arasında ciddi ihtilaflara yol açmıştır.²²⁵ Kuşkusuz bunun arka planında Kürt siyasal hareketlerine karşı oldukça mesafeli olan Ermenistan'ın Yezidiler'in Kürtler'den ayrı bir millet olduğu tezini ileri sürmeye teşvik etmesinin etkisi olmuştur. Kaldı ki, Ermenistan, I. Dünya savaşı sonrasında Osmanlı'ya karşı kendisiyle iş birliği yapan Yezidiler'i ayrı bir etnik kimlik olarak tanıyıp onlara "azınlık" statüsü vermiş;²²⁶ devlet destekli bazı akademik çalışmalar ile bu görüşü temellendirmeye çalışmıştır.²²⁷ Ayrıca onlara siyasi ve kültürel alanda bazı ayrıcalıklar tanımıştır.²²⁸ Sözgelimi Yezidiliğin ayrı bir dil olduğu tezini desteklemek için Kürtler'in yazımda kullandığı Latin alfabesinden farklı olarak Yezidi okullarda Kril alfabesiyle ders kitapları bastırmıştır.²²⁹ Radyo programlarında Kürtçe'den ayrı olarak *Ezdiki* olarak ifade edilen Yezidi dili ile programlar yaptırılmalarının alt yapısını oluşturmuş; yine aynı dilde gazete çıkarmalarını sağlamıştır.²³⁰ Süreç içerisinde faaliyetler, Gürcistan Yezidiler'i üzerinde de etkisi olmuştur.²³¹

Yezidiler'in yeni dönemde etkilendiği bir diğer problem de nüfus hareketliliği ve göçlerdir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Gürcistan ve Ermenistan Yezidiler'inin önemli bir kısmı Rusya'nın çeşitli şehirlerine göç etmişlerdir. Ayrıca Ukrayna ile Almanya, Belçika, Hollanda, İsveç gibi Avrupa ülkelerine de göçler yaşanmıştır.²³² Nitekim bu durum nüfus sayımlarına somut olarak yansımıştır. 1989 nüfus sayımında Ermenistan'da 52.700 olan Yezidiler nüfusu,²³³ 2001 yılı nüfus sayımında 40.620'ye düşmüştür. Gürcistan'da ise 1989'da 30.000'den fazla Yezidi varken 2002 nüfus sayımında 18.000 Yezidi kalmıştır.²³⁴

Yezidiler iç ve dış göçler ve şehirleşmenin etkisiyle ciddi bir asimilasyon problemiyle de karşı karşıya kalmışlardır.²³⁵ Asimilasyon ve küreselleşmenin etkisiyle gerek Ermenistan ve Gürcistan'da kalanlar gerekse dışarıya göçenler arasında din değiştirmeler ve kendilerini buldukları ülkenin etnik kimliği ile tanımlayanlar söz konusu olmuştur.²³⁶ Bu bağlamda bir kısmı klasik görüşü savunarak Yezidiliği sadece bir din olarak kabul edip milletin Kürd olduğunu ifade etmiştir. Bir kısmı yeni bir görüş olarak popülerleşen Yezidiliğin hem milletleri hem de dinleri olduğunu iddia etmiştir. Bunların dışında bir kısım ise Yezidiliği sadece bir din olarak kabul edip etnik kimliğini buldukları ülkelerin milliyeti çerçevesinde tanımlamışlardır. Diğer bir kısmı ise milletlerinin Yezidilik dinlerinin ise Hıristiyan olduğunu iddia etmiştir.²³⁷

222 Bozan, "Güney Kafkasya Yezidiler'i", 72-73.

223 Mossaki, "SSCB'de ve Sovyet Sonrası Ülkelerde Yapılan Nüfus Sayımlarında Yezidiler", 197.

224 Nicolas Landru, "The Yezidi Kurds from Tbilisi", 2008.

225 Allison, "Addressivity and the Monument: Memorials, Publics and the Yezidis of Armenia", 25/153. "The Human Rights Situation of the Yezidi Minority in the Transcaucasus ...", 16; Onnik Krikorian, "An Interview With Gegham Manukyan" (Armenian News Network / Groong, 1998).

226 Bkz. Guest, *Yezidilerin Tarihi*, 338; Tosinê Reşid, "Kurdên Yekitiya Sovyêtê: Berê û Niha".

227 Garnik Asatryan, Jamal Sadakhyan ve Victoria Arakelova'nın çalışmaları buna örnek olarak gösterilebilir. Bkz. Tosinê Reşid, "Kurdên yekitiya sovyêtê: Berê û Niha". Söz gelimi Erivan Devlet Üniversitesi İran Araştırmaları Bölümü öğretim üyesi Victoria Arakelova'ya göre, Yezidi kimliğini tanımlayan başlıca unsurlardan ilki Müslüman olmadıklarıdır. Diğer belirleyici unsur ise Kürt olmadıklarını ifade etmektedir. Bkz. Arakelova, "Etno-Religious Communities: To the Problem of Identity Markers", 14-15.

228 Guest, *Yezidilerin Tarihi*, 339; "The Human Rights Situation of the Yezidi Minority in the Transcaucasus ...", 16; Hatem Cabbarlı, "Ermenistan Cumhuriyeti'nin Etnik Yapısı", *Ermeni Araştırmaları Dergisi* 49 (2014), 109.

229 Allison, "Addressivity and the Monument: Memorials, Publics and the Yezidis of Armenia", 25/153.

230 Sadakhyan, "Yezidi in Armenia".

231 Artur Rodziewicz, "Between Orthopraxy and Orthodoxy: International Yezidi Theological Academy in Tbilisi", *Kulturni Studia* 18/1 (2022), 109.

232 Omerxali, *Êzdiyatî, Civak, Sembol Ritüel*, 30.

233 Asatryan - Arakelova, *The Ethnic Minorities of Armenia*, 11.

234 "The Human Rights Situation of the Yezidi Minority in the Transcaucasus ...", 13; Bozan, "Güney Kafkasya Yezidiler'i", 74.

235 Mossaki, "SSCB'de ve Sovyet Sonrası Ülkelerde Yapılan Nüfus Sayımlarında Yezidiler", 219. Anqosi, "The Yezidi Kurd's Tribes & Clans of South Caucasus", 60.

236 Mossaki, "SSCB'de ve Sovyet Sonrası Ülkelerde Yapılan Nüfus Sayımlarında Yezidiler", 219- 220.

237 Farklı eğilimler için bkz. Amed Gökçen, "Notes from the Field: Yezidism: A New Voice and an Evolving Culture in Every Setting", çev.

Sonuç

Batini bir dini yapılanma olan Yezidilik / Ezidilik, tıpkı diğer batini dini yapılanmalarda olduğu gibi merkezi yönetimler ve ortodoksi ile sorunlar yaşamıştır. İçinde yaşadıkları coğrafyada, özellikle Şeyh 'Adî ve Melek Tavus hususundaki inanışlarından dolayı mürtet ilan edilmiş; mürtetlere uygulanan hadler üzerinden cezalandırılmak istenmişlerdir. Ancak Yezidiler'in çevrelerindeki toplumlara ve zaman zaman yönetimlerle yaşadıkları sorun ve gerilimler sadece dini alanla sınırlı kalmamış; sosyal, ekonomik ve politik alanlarda da gerilimler yaşanmıştır. Bu gibi durumlarda ya çatışmak ya da yurtlarından göç etmek zorunda kalmışlardır. Bu bağlamda Yezidiler'in günümüz Ermenistan ve Gürcistan'ı da kapsayan Güney Kafkasya'ya intikalleri de söz konusu olmuştur.

Yezidi sözlü geleneğinde Güney Kafkasya'yla ilk ilişkilerin ticari olduğu ve söz konusu dönemlerde (bazı konar göçer Kürt aşiretlerle birlikte) konar göçer Yezidiler'in de Gürcistan ve Revan (Erivan) taraflarına yerleştiği aktarılmaktadır. Ancak 19. Asrın başlarında Ruslar'ın bölgeyi işgal girişimleri, özellikle Doğu Anadolu'daki Yezidiler'in Güney Kafkasya'ya göçü açısından ciddi bir dönüm noktasıdır.

Yezidiler'in yerleşmek amacıyla Güney Kafkasya'ya 19. Asırdaki göçleri ilk başlarda Kars ve çevresi ile Sürmeli Çukurunun doğu taraflarınadır. Ancak esaslı göç 1878 Berlin Antlaşması sonucu oluşturulan Karskaya Oblastı ile Surmalu Uyezdi idari bölgelerine olmuştur. 1917 Ekim'de Bolşevik İhtilali sonrasında Rus ordusunun çekilmesi üzerine Yezidiler, daha güvenli gördükleri Osmanlı ordusunun kontrolü dışındaki bölgelere göç etmişlerdir. Bu bağlamda az bir kısmı Tiflis ve Batum'a doğru giderken büyük bir kısmı günümüz Ermenistan'ın sınırları içerisinde kalan yerlere intikal etmişlerdir.

1921'de Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği adı altında Ruslar'ın bölgeyi tekrar hakimiyeti altına aldıkları dönemde kısmî haklar elde eden Yezidiler, daha ziyade Kürt etnisitesi adı altında muhatap alınmışlardır. Ancak aşiret yapılarının zaman zaman görmezden gelinmesi ya da eğitim ve bazı kültürel faaliyetlerde onları gözeten bazı fırsatlar verilmişse de bazen dezavantajlarını da yaşamışlardır. 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılması üzerine yeniden bağımsızlıklarına kavuşan Ermenistan ve Gürcistan'da diğer halkların maruz kaldığı bazı sıkıntılar Yezidiler'i de etkilemiştir. Nitekim sosyal ve ekonomik sıkıntılar nedeniyle Yezidiler'in de Rusya ve Batılı devletlere göç ettikleri görülmektedir. Öte yandan özellikle Ermenistanda devlet destekli bir proje olarak bir kısım Yezidi, Yezidiler'in Kürtler'den ayrı bir etnisite olduğunu iddia etmiştir. Yezidiliği bir inanç olmaktan öte bir millet olarak tanımlama, Yezidiler arasında bölünmelere ve ihtilaflara yol açmıştır. Kendini Yezidilik inancına mensup Kürtler olarak tanımlayanların yanısıra Yezidiliği sadece millet olarak tanımlayan ve Hıristiyanlığı benimseyen kimseler de çıkmıştır. Ancak Yezidiliğin Kürtlerden bağımsız ayrı bir etno dinsel yapılanma olduğu fikri günümüz Yezidiler arasında artık çok güçlü bir şekilde vurgulanmaktadır.

Kaynakça

- Abca, Yurdaer. *Yezidilik ve Osmanlı Yönetiminde Yezidler*. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Abû'l-Farac (ö. 685/1286), Yuhannâ Mâr Grigorius. *Târih*. çev. Ömer Rıza Doğrul. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987.
- Akman, Ekrem. "İtaat, İtikat ve Askerlik Üçgeninde Osmanlı'da Devlet-Yezidi İlişkileri". *Hitit İlahiyat Dergisi* 20/1 (2021), 110-138.
- Aktaş, Harun. *XIX. Yüzyıldan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Osmanlı Devleti'nde Yezidi Toplum*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Allison, Christine. "Addressivity and the Monument: Memorials, Publics and the Yezidis of Armenia". *History and Memory*. 25/145-181, 2013. <https://www.jstor.org/stable/10.2979/histmemo.25.1.145>
- Anqosî, Keremê. "The Yezidi Kurd's Tribes & Clans of South Caucasus". çev. Ezîz Bawermend. *The İnternational Journal of Kurdiş Studies* 19/1-2 (2005).
- Arakelova, Victoria. "Ethno-Religious Communities: To the Problem of Identity Markers". *Iran and Caucasus* 14 (2010), 1-18.
- Armaoğlu, Fahir. *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997.
- Asatryan, Garnik - Arakelova, Victoria. *The Ethnic Minorities of Armenia*. Yerevan, 2002.
- Avyarov (Averyanov ?), P.İ. *Osmanlı-İran-Rus Savaşları'nda Kürtler 1801-1900*. Ankara: Sipan Yayınları, 1995.
- Boyik, Askerê. *Bi Kurtayî Dîrokâ Êzidiyên Ermenistanê*. Diyarbakır: J&J Yayınları, 2016.
- Boyik, Askerê. *Êzdi û Bâweriyâ Wan*. Van: Sîtav Yayınları, 2021.
- Bozan, Metin. "Güney Kafkasya Yezidiler'i". *The 7th INCSOS International Congress of Social Sciences Tam Metin Kitabı*. ed. Mehmet Durmuş Erdem. 62-78. Elazığ: Asos Yayınları, 2022.
- Bozan, Metin. "XVI. Asırda Yezidiler'in Dinî Statüsü Hakkındaki Tartışmalara Dair İki Belge: Mevlânâ Sâlih el-Kürdî'nin Bir Fetvası ile Mevlânâ Muhammed Berkal'î'nin Ta'liki". *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 12/2 (2020), 224-253.
- Bozan, Metin. *Şeyh Adî b. Musafirî, Hayatı, Menkabevi Yönü ve Yezidi İnançındaki Yeri*. İstanbul: Nubihar, 2012.
- Bozan, Oktay. "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Mardin'de Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri". *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 12, 21 (2014), 21-48.
- Cabbarlı, Hatem. "Ermenistan Cumhuriyeti'nin Etnik Yapısı". *Ermeni Araştırmaları Dergisi* 49 (2014), 101-114.
- Ceylan, Alpaslan - Kalmış, Gökhan. "Süremeli Çukuru'nda Önemli Bir Merkez; Suveren Kalesi ve Yerleşmeleri". *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 24 (2019), 619-634.
- Çağlar, Özgün. "Ezidiler: Mezopotamya'nın dağılan tespih taneleri". Erişim 24 Mayıs 2022. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/8164/ezidiler-mezopotamyanin-dagilan-tespih-taneleri>
- Dalalyan, Tork. "Construction of Kurdish and Yezidi Identities among the Kurmanj-Speaking Population of the Republic of Armenia". *Changing Identities: Armenia, Azerbaijan, Georgia*. ed. Sophia Khutsishvili - John Horan. thk. Viktor Voronkov. 177-201. Tblisi: Heinrich Böll Stiftung, 2011.
- Demlûcî, es-Sıddîk. *el-Yezidiyye*. Musul, 1949.
- Derin Paşaoğlu, Derya. "Muhacir Komisyonu Maruzatı'na Göre (1877-78) 93 Harbi Sonrası Muhacir İskânı". *History Studies* 5/2 (2013), 347-386.
- Deveci Bozkuş, Yıldız. "Ermenistan'ın Demografik Yapısı ve Ermenistan'da Azınlıklar". *Ermeni Araştırmaları Dergisi* 23-24 (2006). <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=483>
- Gökçen, Amed. "Notes from the Field: Yezidism: A New Voice and an Evolving Culture in Every Setting". çev. Caroline Tee. *British Journal of Middle Eastern Studies* 37/3 (2010), 405-427.
- Gölbâşı, Edip. "'Heretik' aşiretler ve II. Abdülhamid rejimi: Zorunlu askerlik meselesi ve ihtida siyaseti odağında Yezidiler ve Osmanlı idaresi". *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 9 (2009), 87-156.
- Guest, John S. *Yezidilerin Tarihi*. çev. İbrahim Bingöl. İstanbul: Avesta, 2001.
- Güher, Ebru - Açıkse, Erdal. "Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Kafkas Cephesinde Rusların Ermeni Politikası". *Türk Dünyası Araştırmaları* 113/223 (2016), 79-92.
- Gülsoy, Ufuk. "Osmanlı Gayr-i Müslimlerinin Askerlikten Muafiyet vergisi: Bedel-i Askerî". *Tarih Dergisi* 37 (2002), 93-118.
- Gülsoy, Ufuk. "Sıradışı Bir Dinî Topluluk: Osmanlı Yezidileri (XIX. ve XX. Yüzyıllar)". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 3/7 (2002), 129-162.
- Gürbüz, Musa. "1917 Rus İhtilali Sonrası Kafkasya'da Türk Askeri Faaliyetleri: Serdarabad Savaşları ve Siyasi Sonuçları". *Ermeni Araştırmaları Dergisi* 25 (2007). <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=498>
- Hasanoğlu, Murteza - Süleymanlı, Nesrin. "Ermenistan Devleti'nin Oluşum Sürecinde Güney Kafkasya'da Nüfuz Mücadelesi ve Azerbaycan".

- Avrasya İncelemeleri Dergisi* 2/2 (2013), 289-303.
- Hayyâtzâde, Muhammed Zuhri b. Ahmed Efendi. *Feridetu's-Seniyye fî Beyâni Akâid ve Ze'âimi Tâifeti'l-Yezidiyye*. Yazma Eserler Kataloğu, A 320 Koleksiyonu, 297. 4.
- İbn-i Nuh. *Van Tarihi*. thk. Zeki Tekin. Van: Ahenk Yayınevi, 2003.
- İbnu'l-Müstevfi (637/1239), Mübarek b. Ahmed b. Mübarek el-Lahmi. *Târîhu Erbil*. thk. Sakkâr Sami B. Hammâs. Bağdat: el-Mektebetü'l-Vataniyye, 1980.
- İvanov, S.M. "Sovyet Kürtlerinin Kaderi". *Kürd Araştırmaları*. Erişim 13 Mart 2024. <https://kurdarastirmalari.com/yazi-detay-oku-211>
- Kaiser, Hilmar. "Ezidi Aşiretleri ve Şehirli Elitler". çev. Erkan Ünal. *Mardin ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı Mardin Tebliğleri*. 207-220. İstanbul: Hrant Dink Vakfı yayınları, 2013.
- Kaya, Hakan. "18. Yüzyılda Erzurum Eyaleti'nde Yerel Siyaset ve Yezidi Aşiretlerin Rollerini". *Şarkiyat İlmi Arştırmalar Dergisi* 13/3 (2021), 972-987.
- Kreyenbroek, Philip G. *Avrupa'da Yezidilik: Farklı Kuşaklar Dinleri Hakkında Konuşuyor*. çev. Hikmet İlhan. İstanbul: Avesta, 2011.
- Krikorian, Onnik. "An Interview with Gegham Manukyan". Armenian News Network / Groong, 1998. <https://www.groong.org/orig/ok-19981202.html>
- Kütübî, Muhammed b. Şâkir. *Fevâtü'l-vefeyât*. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Dâru Sâdır, 1973.
- Landru, Nicolas. "The Yezidi Kurds from Tbilisi", 2008. <http://nicolaslandru.blogspot.com/2008/05/yezidis-kurds-from-tbilisi.html>
- Lescot, Roger. *Yezidiler Din Tarih ve Toplumsal Hayat Cebel Sincar ve Suriye Yezidileri*. çev. Ayşe Meral. İstanbul: Avesta, 2001.
- Mehmet Hurşit Paşa. *Seyâhatnâme-i Hudûd*. İstanbul: Simurg, 1997.
- Mossaki, Nodar. "SSCB'de ve Sovyet Sonrası Ülkelerde Yapılan Nüfus Sayımlarında Yezidiler". çev. İbrahim Bingöl. *Kürdistan'da Dini Azınlıklar*. ed. Xanna Omerxali. 169-223. İstanbul: Avesta, 2014.
- Müller, Daniel. "The Kurds of Soviet Azerbaijan, 1920-91". *Central Asian Survey* 19/1 (2000), 41-77.
- Naima, Mustafa Efendi. *Naima Tarihi*. çev. Zuhuri Danışman. İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi, 1969.
- Nikitin, Bazil. *Kürtler*. çev. H.D. - A.S. İstanbul: Özgürlük Yolu Yayınları, 1978.
- Omerxali, Xanna. *Analîza Qewlên Êzdiyan*. İstanbul: Avesta, 2009.
- Omerxali, Xanna. *Êzdiyatî, Civak, Sembol Ritüel*. İstanbul: Avesta, 2007.
- Omerxali, Xanna. "On the Structure of the Yezidi Clan and Tribal System and its Terminology among the Yezidis of the Caucasus". *The Journal of Kurdish Studies* 6 (2008), 104-119.
- Omerxali, Xanna. "Tawis (Senceq) Di Ermenistanê'de". *Lalish* 28 (2008), 33-46.
- Ortaylı, İlber. "19. Yüzyıl'da Heterodoks Dini Gruplar ve Osmanlı İdaresi". *İlam Araştırma Dergisi* 1/1 (1996), 63-88.
- Pîr Dîma. *Êzdiyên Serhedê Sedsala XIX Destpêka Sedsala XX*. çev. Ezîzê Cewo. İstanbul: Weşanxanaya Do, 2011.
- Puşkin, Aleksander Sergeyeviç. *Erzurum Yoculuğu*. çev. Zeki Baştımar. İstanbul: Yaba Yayınları, 1961.
- Rodziewicz, Artur. "Between Orthopraxy and Orthodoxy: International Yezidi Theological Academy in Tbilisi". *Kulturní Studia* 18/1 (2022), 81-116.
- Sadakhyan, Jamal. "Yezidi in Armenia", 1999. <https://groups.google.com/g/soc.culture.turkish/c/Wnjdt--30v4?pli=1>
- Serbest, Bürkan - Demirci, N. Savaş. "Kars ve Çevresinde Rus Yönetimi (Karskaya Oblast 1878-1917)". Erişim 25 Mayıs 2022. <https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/SERBEST-B%C3%BCrkan-DEM%C4%B0RC%C4%B0-N.-Sava%C5%9F-KARS-VE-%C3%87EVRES%C4%B0NDE-RUS-Y%C3%96NET%C4%B0M%C4%B0-KARSKAYA-OBLAST-1878-1917.pdf>
- Şanda, Mehmet Nuri. "XIX. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Yezidi Aşiretleri". *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 23/1 (2023), 189-208.
- Şeref Hân (1012/1603), Şerefeddin b. Şemseddin Bidlîsî. *Şerefnâme*. İstanbul: Avesta, 2007.
- Têmûrê Xelil. *Antologiya 35 Helbestvan û Niviskarên Kurd ên Sovyetiya Berê*. İzmir: Na Yayınları, 2014.
- Tezcür, Güneş Murat vd. "Survival, Coexistence, and Autonomy: Yezidi Political Identity after Genocide". *Kurds and Yezidis in the Middle East*. London: Bloomsbury Publishing, 2022.
- Tosinê Reşid. *Êzdiyatî Oleke Hê Ji Nenaskirî*. İstanbul: Lîs Yayınları, 2010.
- Tosinê Reşid. "Kurdên yekitiya sovyetê: Berê û Niha". Erişim 05 Mart 2022. <https://ararat-welat.blogspot.com/2011/01/kurden-yekitiya-sovyete-bere-nuha.html>
- Tournefort, Joseph de. *Tournefort Seyahatnamesi*. ed. Stefanos Yeramis. çev. Teoman Tunçdoğan. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013.
- Turan, Refik. "V. Devitskiy'in 'Erivan Vilayeti ve Kars Bölgesi Tatil Seyahati' Başlıklı Gezi Notlarında 19. Yüzyılın Sonlarında İğdir ve Çevresinin Etnik ve Sosyal Durumu". *Akademik Bakış Dergisi* 65 (2018), 52-65.

- Ünal, Fatih. “Rusların Kürt Aşiretlerini Osmanlı Devleti’ne Karşı Kullanma Çabaları”. *Karadeniz Araştırmaları* 5/17 (2008), 133-152.
- Yeşilot, Okan. “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 36 (2008), 187-199.
- “Dengê Xerîbiyê Talînê Gundê Artenî | Mêvan Gulizera Kaçax”. Erişim 22 Ocak 2022. <https://www.youtube.com/watch?v=eBdcgR16nfU>
- “Diyaspora Êzîdî li Ermenîstanê”. Erişim 24 Mart 2024. <https://yazidis.info/ku/news/4713>
- “Gülüstan Anlaşması”. Erişim 15 Mart 2024. <https://www.virtualkarabakh.az/tr/post-item/32/116/gulustan-anlasmasi.html>
- “The Human Rights Situation of the Yezidi Minority in The Transcaucasus (Armenia, Georgia, Azerbaijan) A Writenet (independent analysis) Report commissioned by United Nations High Commissioner for Refugees, Status Determination and Protection Information Section (DIPS)”, 2008. <https://www.refworld.org/docid/485fa2342.html>
- “The Virtually Unknown Genocide of Yezidis by the Turks along with the Armenians, Assyrians, and Greeks”. Erişim 05 Mart 2024. <https://www.ihgilm.com/the-virtually-unknown-genocide-of-yezidis-by-the-turks-along-with-the-armenians-assyrians-and-greeks/>

Arşiv Belgeleri

- BOA, A.}MKT.MHM., 495/21, H. 29-02-1305.
- BOA, A.}MKT.MHM.,353/66, H. 28-11-1282.
- BOA, BEO, 1299/97413, H. 13-12-1316.
- BOA, BEO, 336/25176, H. 24-06-1311.
- BOA, BEO, 86/6379, H. 13-03-1310.
- BOA, BEO, 99/7384, H. 03-04-1370.
- BOA, DH.EUM.THR., 5/29, H. 10-09-1327.
- BOA, DH.MKT., 2012/117, H. 28-03-1310.
- BOA, DH.MKT., 2818/75, H. 29-04-1327.
- BOA, DH.MKT., 1373/37, H. 21-01-1304.
- BOA, DH.MKT., 2012-117, H. 28.03.1310.
- BOA, DH.MKT., 2825/9, H. 07-05-1327.
- BOA, DH.MKT., 284/28, H. 16-03-1312.
- BOA, DH.MKT., 619/26, H. 04-09-1320.
- BOA, DH.ŞFR., 545/73, R. 31-11-1332.
- BOA, HR.MKT., 59/30, h.24-07-1269.
- BOA, HR.SFR., 2/6, m. 05-07-1859.
- BOA, HR.SYS., 2460/53, H. 28-10-1918.
- BOA, İ.MMS., 20/895, H. 01-05-1277.
- BOA, İ.MVL., 286/11312, H. 03-01-1270.
- BOA, Y.A.HUS., 269/45, H. 12-07-1310.
- BOA, Y.A.HUS., 290/7, H. 02-08-1311.
- BOA, Y.A.HUS., 324/1, H. 14-10-1312.
- BOA, Y.MTV., 23/13, H. 03-12-1303.
- BOA, Y.E.E., 139/70, H. 21-06-1311.
- BOA., Y.E.E., 139/13 H. 21-08-1309.
- BOA, DH.TMIK.M., 184/53, H. 13-08-1322.

Extended Abstract

Yezidis / Yazidis are members of an esoteric religious structure where there are intense debates around their names, origins and beliefs. Like other esoteric religious structures, Yazidis have experienced many tensions with the existing societies and governments in the geographies they live in. However, the tensions that Yazidis experienced with the societies around them and, from time to time, with the governments were not limited to the religious field; Problems have also emerged in social, economic and political areas. These tensions, which started from the early periods, sometimes led to conflicts and sometimes resulted in migration from their homeland. The migration to the South Caucasus, which lasted throughout the 19th century and intensified and reached its peak after World War I, is one of these migrations.

The remarkable migration of Yazidis, most of whom lived within the Ottoman borders throughout the 19th century, began with the Russians' descent into the Southern Caucasus, including Eastern Anatolia. There are some factors behind the migration of Yazidis to the South Caucasus, which resulted in their settlement to Armenia and Georgia present-day. Some of these factors resulted from the weakening of Ottoman authority. Some groups, seeing that the Ottoman authority was weakening, established de-facto areas of dominance in the region and made some arbitrary dispositions. Some Yazidis, who did not feel themselves safe because of lack of authority, moved to the relatively more stable lands under Russian rule. Two other important factors that caused the migration of Yazidis are related to the relations of Yazidis with the Ottoman Empire.

In general terms, Yazidis lived in the Ottoman Empire until the 19th century as subjects largely outside the political and administrative influence of the state. Despite this, cyclical changes have been observed within the framework of obedience-rebellion in some contacts that occurred throughout the historical process. In terms of religion, the Ottomans neither accepted them as "Muslims" nor gave them a status like Christians and Jews. However, the situation would be slightly different in the 19th century. Because the Westerners and Russia paid special attention to ethnic or religious minorities in the eastern provinces, this would lead to some policy changes in the Ottoman Empire towards religious minorities. The first of these theses is that Yazidis were not seen as a religious minority like Jews or Christians, but that they were Muslims who deviated from the true faith. In this context, the Ottoman state attempted to correct their beliefs. Again, as part of this policy, it attempted to recruit them as primary citizens (Muslim subjects). However, the majority of Yazidis were very disturbed by the Ottoman's religious indoctrination and the attempt to enlist them in the military. In this context, some Yazidis found the solution in migrating to the Russian hinterland. The main reason for Yazidis' migration to the South Caucasus is their strategic cooperation with the Russians and later with the Armenians. Some Yazidis, who thought that the Russians would protect them against the Ottomans and local elements in the region, saw the Russian Empire, which was in competition with the Ottomans, as a safe haven for themselves; They attributed their success to the Russians. In this context, they contacted the Russians sometimes through the Armenians and sometimes directly, and sided with them against the Ottomans.

It is seen that Yazidis cooperated with the Russians as well as the Armenians who acted together with the Russians. As a matter of fact, in some of the incidents that took place between the Muslim population and the Armenians during the internal turmoil before and during World War I, Yazidis took a side with the Armenians. But their real cooperation and solidarity with Armenians was towards the end of World War I. After Russia withdrew from the places it occupied in Eastern Anatolia with the 1917 October Revolution, Armenians and Yazidis living in the regions under Russian rule also retreated to the regions within the borders of today's Armenia and acted together with the Armenians. In this context, they sided with the Armenians fighting against the Ottomans in Sardarapat.

The migration of Yazidis to the South Caucasus in the 19th century was initially towards Kars and its surroundings and the eastern sides of the Sürmeli Pit. However, the main migration was to the Karsskaya Oblast and Surmalu Uezdi administrative regions, which were created as a result of 1878 Treaty of Berlin. After the Russian army withdrew after the Bolshevik Revolution in October 1917, Yazidis migrated to areas outside the control of the Ottoman army, which they considered safer. In this context, while a small part of them went towards Tbilisi and Batumi, the majority of them went to places within the borders of today's Armenia. The villages where Yazidis settled in Armenia are largely the administrative regions of Aragatsotn, whose administrative center is Ashtarak today, and Armavir, also known as Hoktemberyan or Sardarapat.

Yazidis, who gained partial rights when the Russians took control of the region again under the name of the Union of Soviet Socialist Republics in 1921, were addressed mostly under the name of Kurdish ethnicity. However, although tribal structures were sometimes ignored, they were given some opportunities in education and some cultural activities or they sometimes experienced disadvantages. Some of the problems faced by other peoples in Armenia and

Georgia, which regained their independence after the collapse of the Soviet Union in 1991, also affected the Yazidis. As a matter of fact, it is seen that Yazidis migrated to Russia and Western states due to social and economic problems. On the other hand, some Yazidis, especially in Armenia, claimed that Yazidis were a separate ethnicity from Kurds, as a state-supported project. Defining Yazidism as a nation rather than a faith group has led to divisions and conflicts among Yazidis. In addition to those who define themselves as Kurds of the Yazidi faith, there are also people who define Yazidism only as a nation and embrace Christianity. However, the idea that Yazidism is a separate ethno-religious structure independent of the Kurds is now very strongly emphasized among today's Yazidis.